

В. Гулевич

«ФОРТИФІКАЦІЙНА ЛІНІЯ» ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, АБО РЕФЛЕКСІЇ НА СТАТТЮ С. БІЛЯЄВОЇ

Історія українського степового фронтиру XIV—XV ст. вивчена дуже слабо. На стан досліджень впливає, передусім, дуже незначна кількість збережених джерел. У статті здійснено аналіз письмових і археологічних джерел з метою виявлення фортифікаційної лінії захисту степового прикордоння України. Об'єктами дослідження є замки Південної України, що існували за часів правління великого князя Вітовта: Черкаси, Звенигород, Сокилець, Караул, Брацлав, Кам'янець, Тербовля, Смотрич, Язловець, Червоногород, Бакота, Баліклій, Тягиня.

Ключові слова: XIV—XV ст., Коріатовичі, Вітовт, Ягайло, татари, фортифікаційна лінія, замки, Черкаси, Звенигород, Сокилець, Караул, Брацлав, Кам'янець, Тербовля, Смотрич, Язловець, Червоногород, Бакота, Баліклій, Тягиня.

Свого часу відомий німецький історик Бертольд Шпулер писав, що «Однією з найменш досліджених сфер історії Східної Європи та Близького Сходу є відносини Великого князівства Литовського та Королівства Польського з турками і татарами. Основну причину цього слід шукати в мовних труднощах і в тому факті, що турецькі документи як у Константинополі, так і в Генеральному Губернаторстві¹ майже не були опубліковані чи відредаговані» (Spuler 1941, s. 152). Наразі це зауваження не цілком слушне, позаяк науковці час від часу вводять у науковий обіг джерела османського (Середа 2015; Галенко 2018; Емеджен 2018) та місцевого (падр. Мікульські 2014; Груша 2001)

походження. Попри їх незначну кількість, особливо для періоду XIV—XV ст., слова Б. Шпулера на сьогодні справедливі не стільки щодо евристичної та едифіційної археографії, скільки до археології України, зусиллями якої історична наука ще може скласти бодай крихту цілісної «матеріальної картини» українсько-татарського прикордоння XIII—XV ст. Попри об'єктивні складнощі з фінансуванням необхідних досліджень і певним браком відповідних фахівців, а після 24 лютого 2022 р. через російську окупацію відсутність самої можливості проведення польових досліджень у Донецькій, Луганській, Херсонській і Запорізькій обл., археологія українського степового фронтиру все ж має беззаперечні успіхи. Серед таких помітним явищем стала публікація, що підвела певні підсумки дослідження литовського замку Тягинь (Біляєва та ін. 2018, с. 5—46) та окремі статті про знахідки на цьому об'єкті (Біляєва 2018, с. 160—171; Біляєва та ін. 2019, с. 447—460). Тому важливо поставити отримані результати у загальний контекст відносин Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) з Улусом Джучі, а після 1441 р. — ще й Кримського ханату.

Тематично близьке завдання заслужена дослідниця археологічних пам'яток Південної України доби середньовіччя пані Світлана Біляєва порушила у своїй публікації «Фортифікаційна лінія Великого князівства Литовського: новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору». Зокрема авторка вважає, що «Наприкінці XIV — на початку XV ст. тут (тобто у Північному Причорномор'ї — В. Г.) розгортається бурхлива діяльність Великого Литовського князя Вітовта із будівництва фортець, митниць, облаштування переправ та припортових споруд» (Біляєва 2024, с. 28).

1. Адміністративно-територіальна одиниця, утворена 12 жовтня 1939 р. гітлерівським урядом на території Польщі з центром у м. Кракові.

Розвиваючи ідею М. Грушевського про бажання Вітовта мати контроль над річками Дніпро, Буг і Дністер, для чого той буцімто буде низку замків, авторка додає від себе, що «останні сформували певний ланцюг, або лінію фортець оборонного та торговельного значення на самому Півдні князівства, яке було місцем інтересів гравців тогочасного світового простору: і тих, хто мав тут потужний вплив та мережу фортець, як Генуя, і тих, що тільки вставали за його сприяння як молода Кримськотатарська держава Ґераїв, і тих, що накопичували сили, щоб заявити про себе у повну міць в останній чверті XV ст., як це сталося в османському загарбанні 1484 р.» (Біляева 2024, с. 29).

На підтвердження своїх ідей авторка наводить три об'єкти, перший з яких Білгородська фортеця (Аккерман), де «після турецької осади 1420 р., значні ремонтні роботи... були зроблені “за спостереженням подільського губернатора Гедигольда на доручення литовського князя Вітовта”» (Біляева 2024, с. 29—30, цитата зі: Шлапак 2001, с. 27). На цій підставі вона робить висновок, що «незважаючи на те, що Білгород не входив до низки фортець, побудованих за ініціативи Вітовта, він не залишився поза увагою Литви і Вітовта особисто...» (Біляева 2024, с. 30). У чому саме проявилася ця увага, авторка не уточнює.

Другий об'єкт — «зерновий порт Литви — Коцюбійов-Качубійов-Качибеев, відомий з 1415 р.» (з посиланням на: Красножон 2018, с. 76; Біляева 2024, с. 30). Авторка цілком погоджується з А. Красножоном і І. Сапожниковим, що «Подільський губернатор князя Вітовта Гедигольд» будував замок саме у «Качибееві» (Сапожников 2005, с. 54) та у словом О. Русіної, що «планомірна забудова південних “україн” Литовської держави мала не тільки військово-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітли як сухопутна, так і чорноморська торгівля» (1998, с. 106).

Третій об'єкт, власне Тягинь, є основним предметом уваги авторки статті.

Основною вадою ідеї авторки щодо фортифікаційної лінії як результату послідовної політики Вітовта із «захисту» південних меж ВКЛ є, на жаль, поширена серед археологів проблема недостатньої обізнаності не тільки щодо історичної ситуації, писемних джерел, або їхня наукова критика, а й іноді історії інших археологічних пам'яток, які знаходяться поза інтересами дослідника. Тому, шукаючи підтвердження своїм думкам, вони обмежуються читанням праць одного-двох авторів, які писали на близьку за проблемою тему, або використовують науково-популярні праці тих, хто має певний авторитет, хоча спеціально конкретною темою не займалися.

Подібна ситуація характерна для спроби зобразити уявну фортифікаційну лінію на при-

кладі трьох зазначених вище замків Білгорода, Качубієва та Тягині, як «новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору». На жаль, саме ця «лінія» вибудована цілком і повністю на піску.

Перед тим, як перейти до викладення основного матеріалу, необхідно хоча б коротко окреслити присутність Вітовта у південних володіннях ВКЛ. За час свого правління (1392—1430) він побував на території сучасної України восени 1393 р. у Львові, навесні і восени 1394 р. — на Поділлі, Житомирі та Києві (вигнання князів Коріатовичів з Поділля), влітку 1396 р. — Луцьку, наприкінці 1397 р. — воєнному похіді (Причорномор'я?), влітку 1398 р. — Причорномор'ї (побудова замку Св. Яна), влітку 1399 р. — Києві, Луцьку і знову Києві (підготовка і похід на Ворсклу), влітку 1411 р. — Києві (з'їзд з Ягайлом, тверським і московським князями, митрополитом Фотієм і Джелал-ад-Діном, сином хана Токтамиша), восени 1412 р. — Луцьку, влітку 1415 р. — Києві (в очікуванні рішення Константинопольського патріарха щодо Литовської митрополії), восени 1415 р. — Луцьку та Львові, навесні та влітку 1417 р. — Луцьку, восени 1420 р. — Луцьку, влітку 1421 р. — Кременці, влітку—восени 1424 р. — Ялтушкові, Скалі, Кременці, Луцьку, восени 1426 р. — Луцьку, восени 1427 р. — Острозі і Луцьку, 1429 р. — Луцьку (коронаційні заходи) (Poleschow 2019, s. 9—120). Як бачимо, пріоритетом Вітовта були зовсім не південні кордони ВКЛ, а Волинь.

Не ставлячи собі за мету рецензувати статтю пані Біляєвої, я зауважу лише те, що, по-перше, замок молдавських господарів у Білгороді дійсно не має жодного відношення до ВКЛ як взірця для наслідування фортифікації на Поділлі часів Вітовта. Його цитадель, що не має аналогів серед замків Поділля, зведена в 90-х рр. XIV ст., а наступний етап розбудови замку припав на 1438—1440 рр. (Красножон 2010, с. 100), тобто після смерті Вітовта (1430). По-друге, замок у Білгороді не був об'єктом відбудови «подільським губернатором Гедигольдом» у 1420 р. (запозичення з праці М. Шлапак, яка наводить одну з двох версій про «губернатора» Гедигольда, котрий або допомагав відбудувати замок після нападу османів 1420 р., або будував литовський замок в Качубієві, цілком хибне). Подільський генеральний староста Гедигольд нічого не будував ані в Білгороді, ані у Качубієві (Gulevičius 2023, p. 1—32), а «зернового порту Литви — Коцюбійова-Качубійова-Качибеева» просто не існувало (Гулевич 2021а).

Кількість замків Східного Поділля за часів Вітовта була дуже незначною. Їх назвав польський хроніст Ян Длугош (†1480), оповідаючи про поїздку Ягайла наприкінці літа — початку осені 1411 р.: король з Києва Дніпром спершу дістався Трипілля (Raczynski 1845, s. 145—146), де не було замку, а потім «*попрямував у*

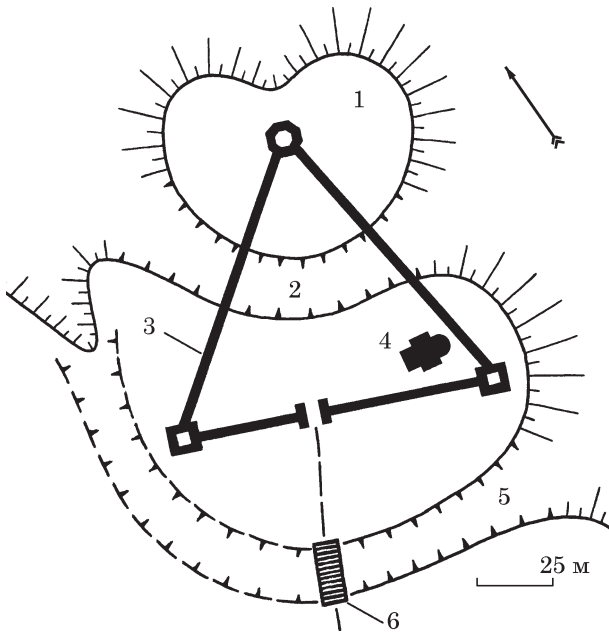

Рис. 1. План Черкаського замку на Дзеленьгорі (за Д. Куштаном та В. Ластовським): 1 — «старе» замчище XIV — першої половини XVI ст.; 2 — рів «старого» замку; 3 — «новий» замок середини XVI — початку XVII ст.; 4 — церква св. Миколи; 5 — рів «нового» замку; 6 — міст

Fig. 1. Plan of the Cherkasy Castle on Dзеленьhora (after D. Kushtan and V. Lastovsky): 1 — the «old» castle site of the 14th — first half of the 16th century; 2 — the moat of the «old» castle; 3 — the «new» castle of the mid-16th — early 17th century; 4 — the church of St. Nicholas; 5 — the moat of the «new» castle; 6 — the bridge

Черкаси (Czyrkassy), Звенигород (Swinigroth), Сокоlecь (Sokolecz), Караул (Karawul), Брацлав (Bracslaw) і нарешті прибув у Кам'янець (Kamieniecz)» (Dlugossii Joannis 1997, p. 184).

Черкаси (сучасний адміністративний центр Черкаської обл.). Їх рання історія досить добре вивчена (Куштан, Ластовський 2016).

До складу Подільського князівства Коріатовичів Черкаси потрапили не пізніше 1392 р., коли в акті князя Федора згадано черкаського воєводу Бедриха (падр. Мікульські 2014). Замок, згаданий у документі королеви Ядвіги від 10 липня 1395 р. (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1974, N 1843, s. 467), імовірно, існував уже за Бедриха. Він був збудований на Дзеленьгорі (рис. 1), але його зовнішній вигляд у XIV—XV ст. наразі невідомий. Розкопки на місці замка не проводилися через щільну сучасну забудову. Про бодай якусь увагу Вітовта до нього джерела не повідомляють.

Звенигород (сучасне м. Звенигородка Черкаської обл.). Історія поселення досить добре вивчена (Антонович 1875; Юркевич 1927; Гедзь 2011; Кулаковський 2015), хоча час заснування досі невідомий.

Імовірно, перша згадка про нього міститься у Списку городів руських далеких і близьких (далі — СГР) (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163;

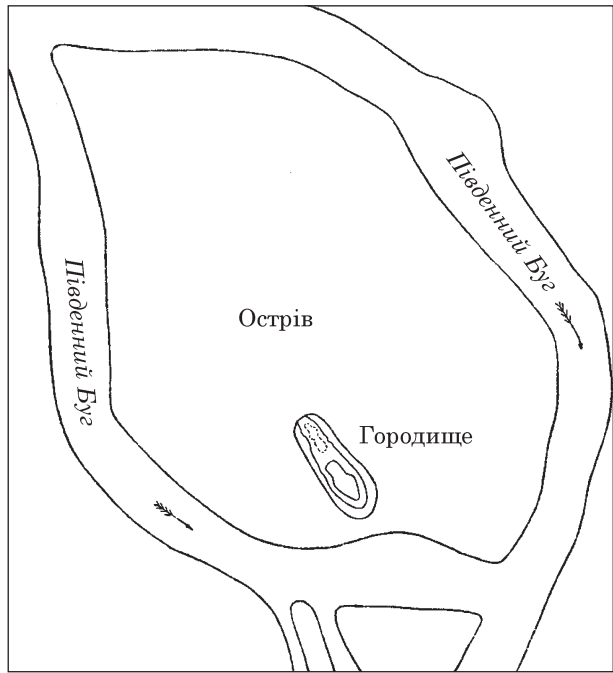

Рис. 2. Розташування городища біля с. Сокильці (за М. Кучерою)

Fig. 2. Location of the hillfort of Sokiltsi village (after M. Kuchera)

Новгородская... 1950, с. 475). До складу Подільського князівства місто, напевно, увійшло в 60-х рр. XIV ст., коли Коріатовичі скористалися анархією, що панувала в Орді (Гулевич 2021b, с. 90—117), і почали розширювати свої володіння на схід до Дніпра.

Замок був уже 1411 р., коли його відвідав Ягайло. 1416 р. емір Єдигей захопив замок «Swyna horda» (Prochaska 1882, № 633, p. 352—353), тобто Звенигород. Знову він міг постраждати наприкінці 1417 — на початку 1418 рр., коли татари тричі нападали на литовські володіння (Hrsg. Bunge 1867, № 2195, sp. 313). Згідно акта перемир'я між Свидригайлом та Ягайлом від 1 вересня 1431 р., «Брацлав, Сокилець, Звенигород (Zwynygrod)» з «іншими замками і повітами в Подільській землі» (Бучинський 1907, № II, с. 132) мав залишитися під владою литовського правителя. Також Звенигород (Zwinihrod) 1432 р. згаданий і в «Списку міст Свидригайла» (далі — СМС) (Полехов 2014, с. 120).

Зовнішній вигляд і план звенигородського замка XIV—XV ст., невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Сокилець (сучасне с. Сокильці в Гайсинському р-ні Вінницької обл.). Зведений на місці укріпленого городища. Час заснування, невідомий. Городище займає піднесену частину вузького скельного горба з крутими схилами, розміщеного в заплаві Бугу на острові площею орієнтовно 15 га, утвореному роздвоєнням русла річки (рис. 2). Довжина горба разом зі схила-

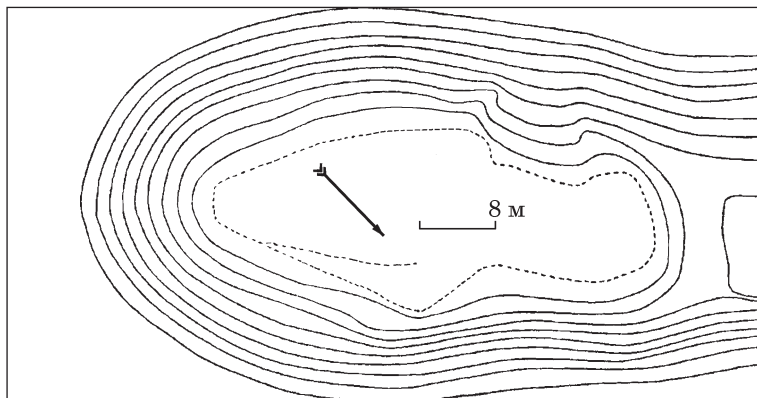
Рис. 3. Вигляд на городище Сокілецького замку

Fig. 3. View of the Sokiltsi Castle citadel

Рис. 4. План Сокілецького городища (за М. Кучерою)

Fig. 4. Plan of the Sokiltsi Castle (after M. Kuchera)

ми 115 м, довжина майданчика городища, що займає південно-східну половину горба — 45 м, ширина більшої частини — 10—13 м. Загальна площа поверхні городища — 532 м², а висота над рівнем острова — 11 м (рис. 3). У південно-західному кутку зберігся в'їзд у вигляді зрізаного на схилі узвозу завширшки 9—10 м.

Розкопки відкрили залишки укріплень двох будівельних періодів (рис. 4): XIV—XV ст. і XVI—XVII ст. Перед першим будівництвом дрібними шматками граніту було вирівняно поверхню скелі, підсипано і вирівняно край горба. Для запобігання сповзання вони в небезпечних місцях були укріплені глинобитною підсипкою. У багатьох місцях вона збереглася на висоту 40—80 см за ширини внизу 60—80 см, зверху — 40—60 см. Підсипка дуже тверда, але має допоміжне значення для укріплення країв городища безпосередньо в місцях сповзання дрібного граніту, насипаного перед ним у знижених місцях. Щоб підсипка не з'їхала донизу, на зовнішній стороні схилу городища було покладено товстий шар глини. Внаслідок цих робіт край майданчика вирівнялися, а схили городища стали крутішими; западини з нерівним скельним дном, через які можна було потрапити на городище, зникли.

По західному краю майданчика був побудований суцільний ряд житлово-господарських споруд, які завалилися під час пожежі та збереглися у вигляді нагромадження різних будівельних залишків завширшки 4—4,5 м, завтовшки — до 1 м. Через сильне руйнування будівельних залишків судити про характер спо-

руд можна тільки в загальних рисах. По краю городища знаходяться залишки приміщень-клітей 4 × 4 м. Їх використовували в житлово-господарських потребах. На глинобитному даху клітей, вочевидь, був майданчик із дерев'яною огорожею, що мала бойове призначення. Суцільне нагромадження перепаленого каменю і серед нього дубового вугілля, сажі, а в одному місці північної частини обвугленої дубової деревини дає підстави вважати, що з цього боку по краю знаходився мур, складений із каменю і скріплений деревом. Життя на городищі частково залишалося і після пожежі.

У руїнах клітей і згорілому шарі знайдено 21 наконечник арбалетних стріл, шість залізних і дві кістяні вістря стріл від лука, уламок меча, дві пластини від панцира, шість уламків бронзових окутих щитів, два уламки обушка (кістін), дві кістяні накладки, зокрема від рукояті кинджала, чотири кам'яні ядра, чотири шпори із зубчастим коліщатком, стремена, кінські підкови, сім пряжок, вісім цілих і фрагментарних замків, п'ять ключів, дев'ять ножів порівняно великих розмірів, шарнірні ножиці, дві сокири — колун і теслярська, уривок ланцюга, багато цвяхів, два кістяних шила, гральні кістки, уламки скляного посуду, скляна намистина, кам'яні жорна, кілька точильних брусків, а в перепаленій глині — дві монети кінця XIV — початку XV ст. з ім'ям Ягайла.

Судячи з підйомного матеріалу XIV—XVII ст., на острові було поселення. У XIV—XV ст. городище являло собою фортецю-замок. Серед знахідок головне місце посідає озброєн-

ня та військове спорядження, де на першому місці — арбалетні болти, а на другому — наконечники стріл. Також знайдено фрагмент розірваної вздовж ствола пищалі та кам'яні ядра діаметром 5—6 і 12—15 см (Кучера 1965; Виногородська 2006, с. 76—80).

Коли саме було збудовано замок, невідомо. У підтвердженні володіння Сокольцем Гринку Соколецькому 1391 р. сказано, що «город ему с тыми привилыи (Гринка Соколецького) сгорел» (Груша 2001, с. 131), але в ньому немає згадки про замок. Проте, вже на початку XV ст. він був одним із головних замків Поділля, і 1411 р. його відвідав Ягайло. Чи постраждав він від нападів татар 1417—1418 рр., невідомо. «Соколец» згаданий в акті перемир'я 1431 р. Укладач СМС поміщає його до замків Подільської землі: «Черкаси, Звенигород, С о к о л е ц (Sakolez)» (Полехов 2014, с. 120).

Зовнішній вигляд замку XIV—XV ст., невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Караул. Історія Караула уже привертала увагу дослідників (Білецька 2019; Литвинчук, Рибчинський 2021), утім не можна сказати, що вона добре вивчена.

Перша згадка Караула належить Я. Длугошу в описі поїздки Ягайла 1411 р. Щоправда, в королівському акті 30 березня 1410 р. згаданий дехто Нічко Караульський (Niczko Karaulski), але чи мав він якесь відношення до Караула, невідомо (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1974, N 1736, s. 314—315).

Королівське пожалування Караула магнату Теодоріку Бучацькому не розкриває його локалізацію: «castra nostra Carawl super Dniestr fluvio Czarnigrod ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat et Caczibieiw in littore maris sita» (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1975, N 2429, s. 232). У цій цитаті я навмисно опустив розділові знаки, що відсутні в оригіналі тексту, який укладачі могли розуміти інакше, ніж видавці, а саме: «замки наші: Караул, над рікою Дністер — Чорнигород, де ріка Дністер впадає в море, і Качибейов, розташований на морському березі». Дослідники запропонували декілька варіантів локалізації: у гирлі Дністра на лівому березі Дністровського лиману (Брун 1879, с. 174—175), на лівому березі Дністра поблизу с. Рашково Каменського р-ну сучасної Молдови (Антонович 1896; Грушевський 1995, с. 607), на березі Бугу між Брацлавом і Звенигородом (Шабунько 2010, с. 70) і навіть у гирлі Дніпра (Długosz 2009, s. 57). О. Радзиховська і А. Боренко припускають зв'язок між назвою оз. Вітово (Vidovo lac.), тобто, на їх думку, «озеро Вітовта», і сучасною Карагвольською затокою Дністровського лиману, яка могла отримати назву від замку Караул на його березі. Аргументом їм послужила знайдена в с. Надлиманське мурована стіна, яка досі не була предметом наукового вивчення (Радзиховская, Боренко 2011, с. 426). Ця

версія потребує щонайменше археологічних досліджень, оскільки, якщо виходити з топонімії, більш перспективним виглядає пошук Караула в районі с. Троїцьке північніше с. Маяки, де ще в 60-х рр. XIX ст. при впадині одного з рукавів Дністра під назвою Турундук в лиман було оз. Караул (сост. Шмидт 1863, с. 201—202). О. Білецька (2019) висунула хибну версію, що Караулів було два. Спроби локалізувати його у нижній течії Дністра, на березі Дністровського лиману або на р. Буг не мають підстав, оскільки з актів XVI ст. точно відомо, що він знаходився на лівому березі Дністра в районі с. Рашков (упоряд. Крикун, Піддубняк 2008, № 96, с. 281; упоряд. Кравченко 2005, с. 235).

Етимологія назви також остаточно не з'ясована. Монгольське слово «qarāvul» або «qarayul» походить від основи qara- + афікс -yul, що утворює іменні форми від дієслів зі значенням заняття, професії тощо. Відповідно, значення «qarayul / qara'ul» — це сторож, охоронець, стражник, гвардія тощо (Doerfer 1963, р. 399—403; Csáki 2006, р. 119). В огузькому епосі сказано, що військо древнього Огуз-хана «було поділене на сім частин: перша частина називається монгольською «бульчунгар», а тюркською — «каравул» (Togan 1982, s. 100), тобто передовий загін. В іранських мовах є варіант «qalawur / qarawul» з наголосом на останньому складі та з тим таки значенням (Зарубин 1960, с. 210). Термін «каравул = каравул, каравул» зі значенням сторожа, сторожовий, передовий загін, місце, звідки часові спостерігають за появою ворога тощо перейшов у тюркське мовне середовище (Радлов 1899, стб. 145—147, 165; Будагов 1871, с. 48), а звідти — у східнослов'янське. Рашид-ад-Дін (бл. 1247—1318) писав, що син Шебана на ім'я Токдай, правнук Чингізхана, «знаходиться на чолі сторожового війська (лашкар-і караул)» (Рашид-ад-Дин 1960, с. 74). «Караули Токтая», тобто хана Токти (1291—1312) — це передові війська (Рашид-ад-Дин 1960, с. 86). Аналогічне значення подає й Утеміш-хаджи (середина XVI ст.) (Утемиш-хаджи 2017, с. 30).

В ярликах кримських ханів 1461 і 1472 рр. топонім «Караул» фігурує під назвою «Strożowy hrod / Strożowy hrod» (Kołodziejczyk 2011, N 1, р. 530, N 4, р. 540). Указівку його функціонального значення можна віднести на рахунок прочитання тексту з деякими уточнюючими відхиленнями, зафіксованими писарями (Полехов 2021, с. 323). Утім, форма «Караул» в ярликах використана лише один раз 1507 р., а 1514, 1520 та 1532 рр. вона передана як «Курал», «Корел город» і «Куралу», що співзвучно з розповсюдженим у письмових пам'ятках тюркського походження словом «Korel», яке походить від слова «король» й означає або Угорщину (Хелимский 1988, с. 53—55), або Галичину й Волинь (Дашкевич 2016; Schütz 1975, р. 164—166).

Згідно висновків обстеження І. Литвинчука та О. Рибчинського залишків укріплення поблизу с. Рашково (рис. 5), чотирикутне укріплення площею орієнтовно 6500 м² розташоване на стрімкому плато висотою приблизно 150 м. Південно-західна його сторона захищена по периметру валом довжиною 180 м, шириною 15–20 м в підшві та 3–5 м — в короні, а висотою на різних ділянках — 3–6 м. Північно-західна сторона закінчується урвищем скельної гори. Простежується три круглих бастей: дві на краю урвища та одна на розі куртини. Найкраще зберігся крайній західний рондель з внутрішнім діаметром біля 6 м, що дозволяє розташувати на ньому три малокаліберні гармати. Дві інших бастей втратили конфігурацію. Посередині між західною і кутовою бастеями розрив валу шириною до 7 м, що вказує на ворота. Рів шириною 20 м зберігся частково. Пониження рівня навколо замку доволі значної площі спостерігається біля кутової бастей і на південь. Слідів кам'яної кладки не виявлено. Техніка спорудження оборонних укріплень характерна, на думку авторів, для XV ст. (Литвинчук, Рибчинський 2021, с. 150–151).

Що ж сторожував Караул — «Strożowy hrod» на березі Дністра?

Караул заснований на зручній переправі, яких у цій місцевості на Дністрі обмаль. Так, тут 10 червня 1654 р. Антіохійський патріарх Макарій III переправився з Молдавії на Поділля через ріку «на судах» (Алешпский 1897, с. 1), оскільки його високий духовний статус не дозволяв долати воду вброд, який відкривався у часи літнього маловоддя.

У XIV ст. татарські поселення між Дністром і Прутом були сполучною ланкою з татарськими міськими центрами правого берегу Дунаю в нижній його течії (Кривенко, Казаров 2010; Казаров, Кривенко 2010) та Поділлям, про що свідчать монети міста Янги-Шехр, знайдені біля сучасного Немирова Вінницької обл. (Дружинин, Петров 2016, с. 63–64; Шилін, Шиліна 2008). Дорога від Янги-Шехра на Поділля вела через переправу на Дністрі біля сучасних сіл Тарасова (Резинський р-н) (Чокану 2009; Рябцева, Чокану 2009; Бурян та ін. 2009) і Строєнці² (Рибницький р-н) трохи вище за течією відносно Караулу, і далі на Брацлав, Вінницю, Торговицю, де місцевість відмічена скарбами ординських і чеських монет (Гошкевич 1903, с. 32; Котляр 1966, с. 139–140), і Київ. Власне такий маршрут обрав і патріарх Макарій, який з Московії вертався через Київ у Молдавію та

2. 1890 р. біля с. Строєнці знайдено скарб з 83 молдавськими, чеськими та ординськими монетами (Фёдоров-Давыдов 1960, с. 94–192).

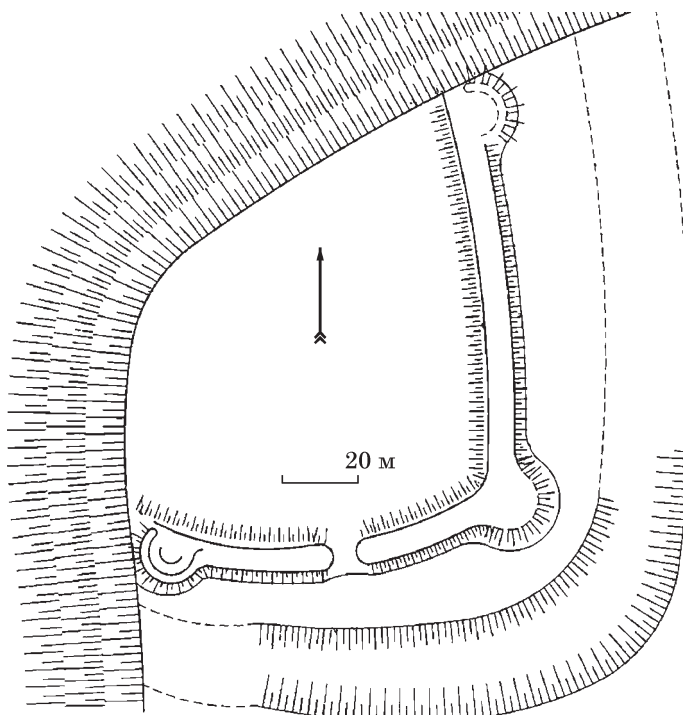

Рис. 5. План городища Караул (за І. Литвинчуком)

Fig. 5. Plan of the Karaul Castle (after I. Lytvynchuk)

кож у цьому ж місці 15 серпня 1656 р. (Aleppo 1836, р. 316). Такі обставини дають підстави припустити, що назва Караул, можливо, походить від дорожнього податку, згаданого в ярлику ординського хана Тимур-Кутлуга від 24 квітня 1398 р. — «карауллук» (Радлов 1889, с. 21, 35–36).

Отже, етимологія веде до того, що поселення назване вихідцями з тюркського середовища. Але слідів стаціонарної ординської присутності у цій місцевості, за винятком кількох монет (Полевой 1979, табл. 13), не знайдено. Тож, напевно, Караулом первинно називалось не поселення, а місцевість.

На початок XV ст. означений шлях втратив значення для торгівлі, і в грамотах молдавських воєвод 1408, 1434, 1456 й 1460 рр. на торговельних напрямках з Молдавії у ВКЛ він не згаданий (red. Liske 1878, s. 205–206, 216–218, 228–231, 237–241; N *II, *IV, *VII, *VIII), хоча переправа продовжувала діяти. Так, повертаючись з набігу на литовські володіння 1537 р., татарський загін перейшов на правий беріг Дністра в Молдавію через с. Тарасова біля с. Вадул Рашков (тобто «Бірд Рашков») (Cernenchi 2016, Anexă, N 1, p. 631)³.

Археологічні розкопки, які б могли точно визначити час побудови укріплення, не проводилися. Враховуючи, що ординці не будували фортифікацій, можна припустити, що їх почали зводити, ймовірно, Коріатовичі в кінці

3. Село Вадул Рашков знаходиться на правому березі Дністра навпроти с. Рашков (рум. Rașcov).

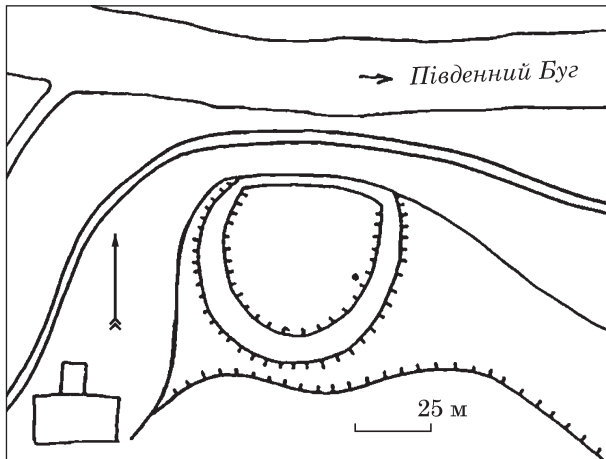

Рис. 6. План городища-замчища Брацлав (за М. Кучерою)

Fig. 6. Plan of the Bratslav Castle site (after M. Kuchera)

60-х — на початку 90-х рр. XIV ст. з метою охорони й забезпечення переправи через Дністер на торговельному шляху Молдавія — Київ, що тоді проходив через Караул. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Брацлав (сучасне селище Брацлав Немирівського р-ну Вінницької обл.). За археологічними даними замок побудований у XIV—XV ст. на давньоруському городищі XI—XIII ст. (Виногородська 2008, с. 336). Імовірно, найбільш рання писемна згадка в СГР (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская... 1950, с. 475).

Городище мисового типу, де було замчище, знаходиться на правому березі та займає скельний виступ, створений р. Буг і невеликою р. Пацівкою, що впадає в нього (рис. 6). Майданчик замчища діаметром орієнтовно 50 м був укріплений валом з дерев'яними конструкціями, що знаходяться з внутрішньої сторони валу. Вал заввишки 5 м і завширшки біля підосви 10 м оточував майданчик із заходу, півночі та сходу. На півночі та сході замчище обмежене стрімкими берегами Південного Бугу та широким і глибоким ярмом (рис. 7). Від поселення замчище також відокремлює одна лінія валу з широким і глибоким ровом.

Рис. 7. Сучасний вигляд городища Брацлавського замку

Fig. 7. View of the Bratslav Castle citadel

Розкопки виявили велику кількість предметів, що належать до озброєння, зокрема вогнепального (Виногородська 2008, с. 336; 2015, с. 80—86). Загалом знайдено десять фрагментів стволів пищалей, наконечники стріл, захисне спорядження, зокрема кінного (Виногородська 2006, с. 80—83). Знайдені на місці кузні численні металеві предмети, наприклад ті, що стосуються озброєння, мають низьку якість заліза і технологій виготовлення (Виногородська 2011, с. 86—91).

Брацлав став одним із крайніх міських пунктів на кордоні осілости й лежав на татарській дорозі, позаяк одразу за ним починалося «поле татарское» (ред. Лопарев 1889, с. 2—3). Уже на початку XV ст. він був головним містом і укріпленням західної частини Східного Поділля. Саме тому 1411 р. Ягайло відвідав і його.

Чи постраждав замок від нападів татар 1417—1418 рр., невідомо. Під час польсько-литовської війни в першій половині 30-х рр. XV ст. він кілька разів переходив із рук у руки, і був спалений литовцями (Długossii... 1887, р. 515; Полехов 2015, с. 317, 318, 383—386, 418 прим. 794). Згідно Мацея Стрийковського, дерев'яний замок був відремонтований Казимиром IV у 1448 р. (Strykowski 1978, s. 451).

Зруйнований 1495 р. молдавським господарем Штефаном замок (ред. Карпов 1882, № 36, с. 190; ред. Baliulis, Dubonis, Antanavičius 2012, N 327, 335; р. 207, 213) був відновлений 1497 р. коштом і завдяки особистій участі великого князя литовського Олександра Казимировича (упоряд. Кравченко 2005, с. 225; ПСРЛ 1975, с. 165, 166; 1980, с. 124; упоряд. Ульяновський, Яковенко 1989, № 5, с. 105)⁴. Але вже напри-

4. Н. Нойман, спираючись на пожалування князю Тимофію Капусті, дане «у Браславлі в лето 7006 (1498), місяця сентября 11 день, індикт 2», помилково відніс цей документ до перебування Олександра у Брацлаві 1497 р. (Neuman 1971, s. 126; ред. Лаппо 1910, № 216, стб. 770). Другий індикт почався 1 вересня 1498 р., і цього місяця Олександр не міг бути на Поділлі, оскільки 27 серпня і 7 вересня він перебував у Троках (Węcowski 2000, s. 161). Він не встиг би за чотири дні доїхати з Литви до подільського Брацлава, але цілком міг побувати в білоруському м. Браслав, від якого до Троку по прямій лінії майже 200 км.

кінці липня 1498 р. татари знову спалили місто та його околицю (Zubrzycki 1844, s. 12). Тоді ж згорів і замок, а в ньому документи місцевої шляхти на земельні володіння (red. Baliulis 2007, N 14, p. 60).

Зовнішній вигляд замку в Брацлаві XIV—XV ст. невідомий. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Кількість поселень, де за часів Вітовта імовірно могли існувати якісь фортифікації, на Східному Поділлі не обмежується розглянутими вище замками. Але їх існування 1392—1430 рр. у Вінниці, Ялтушкові, Олчедаєві, Маяку не підтверджується. Досі нелокалізованими залишаються Черногород і Дашев, тож розглядати їх тут на предмет існування в них замків наразі немає сенсу.

На Західному Поділлі період правління Вітовта обмежується досить коротким періодом 1411—1430 рр. під час якого він відвідав цей регіон лише один раз — влітку—восени 1421 р. Найважливішими замками там були Теремовля, Смотрич, Язловець, Червоногород і Бакота. Але через значну відстань між ними і особливості географічного розташування складно стверджувати, що це була саме фортифікаційна лінія.

Кам'янець (сучасне м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.). Попри багаторічні дослідження, єдиної думки щодо часу заснування міста та замку дослідники досі не мають. На думку О. Пламеницької (2015), перші укріплення на місці майбутнього замку зведені романізованими даками, хоча інші дослідники справедливо вважають, що для цього підстав немає (Дашкевич 1992, с. 11; Винокур, Петров 1999). За іншою версією, будівництво, нібито, пов'язане зі слов'янським населенням наприкінці I тис. н. е., і укріплення XI—XIII ст. у подальшому стали основою для фортифікації XIV ст. (Пламеницька 1969; Винокур, Петров 1996, с. 113—129). Саме поселення Кам'янець існувало ще до приходу Коріатовичів на Поділля, оскільки «*Camini*» фігурує в переліку провінцій братів міноритів у «*Вікарії Русі*» (*Vicaria Russiae*), складеному наприкінці 1334 р. під керівництвом Паоліно Венето, єпископа Поццуолі (Bullarium... 1898, p. 602).

Розкопки в межах старого міста виявили рештки споруди другої половини XIV ст., а поряд із ними фрагменти кераміки, датовані 60—80-ми рр. XIV ст. (Старенький 2016, с. 113; Ващук, Старенький 2018, с. 388—397). Серед кераміки, характерної, на думку археологів, для слов'янського населення Київщини, Чернігівщини, Полтавщини і навіть Польщі, знайдено донця горщиків, аналогічних для ординського комплексу Торговиці (Ващук, Старенький 2020, с. 209).

Літописна «Повість про Поділля» (далі — ПП) стверджує, що Кам'янець був лише третім поселенням Коріатовичів після Смотрича і Ба-

Рис. 8. Уявний вид Кам'янецького замку за Коріатовичів (70—80-х рр. XIV ст.) (реконструкція О. Пламеницької)

Fig. 8. Imaginary view of Kamianets-Podilskyi Castle during the Koriatovich dynasty (1470s—1480s) (reconstruction by O. Plamenytska)

коти (ПСРЛ 1975, с. 43—44, 139; 1980, с. 66, 74, 138, 160, 186, 207). З акту пожалування князями Олександром і Юрієм права Кам'янцю на міське самоврядування відомо, що містом вони володіли щонайменше від 7 лютого 1374 р., і в цей час там уже був замок (Грушевський 1905, № II, с. 3; Молчановский 1885, с. 209; Kurtyka 2004, N 9a s. 148—149; Jureczko 2000, s. 61—62). Оскільки татари не зводили укріплення у підпорядкованих їм поселеннях, і не дозволяли це робити місцевому населенню, можна припустити, що Коріатовичі з'явилися в Кам'янці щонайменше за один—два роки до 7 лютого 1374 р., бо спорудження замку (рис. 8) потребувало чимало часу, зусиль і витрат⁵.

За Коріатовичів Кам'янець висувається на перше місце серед подільських замків. В акті 1374 р. кам'янецький воевода Матвій Малентович записаний перед воеводами червогородським і смотрицьким. Точно так Кам'янець (*Caninicen*) стоїть перед Смотричем (*Sumatricen*) у буллі папи римського Григорія XI від 28 січня 1378 р. (eds. Ripoll, Bremond 1730, p. 292;

5. На думку Олександра Гваньїні (†1614), дерев'яну фортецю у Кам'янці збудував польський король Казимир III (Гваньїні 2007, с. 146).

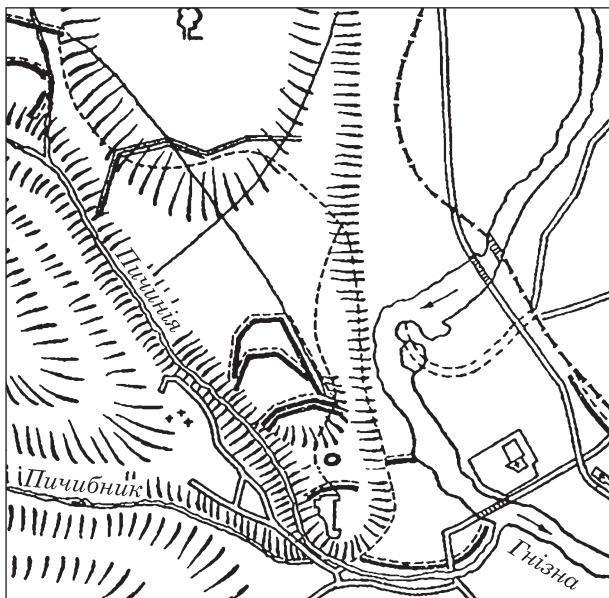

Рис. 9. План літописної Теребовлі (за Л. Чачковським)

Fig. 9. Plan of the Terebovlia Hillfort (after L. Chachkovsky)

Turgieniew 1848, N 39, p. 127; Loenertz 1937, p. 4). І в СГР він також посідає першу позицію (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская... 1950, с. 475). Аналогічну картину демонструє й перелік замків Західного Поділля, пожалуваних королем Спитку з Мельштина 1395 р.: «*C a m e n e z, Smotricz, Czerwonigrod, Skala et Bakota*» (Prochaska 1882, № 115, p. 37—39; red. Radziwiński 1887, N 19, s. 18—20).

Попри запевнення літописів, що Коріатовичі «*посекиши лесъ город муровали Каменеу*» (ПСРЛ 1980, с. 66), і гіпотетичну реконструкцію кам'яного замку середини XIV ст. (Майор 2017), він був дерев'яним (Петров 2007, с. 286; Хоптяр 2017; пор.: Маярчак 2011). Замок сильно постраждав під час весняної повені 1444 р., коли «*у Кам'яниці була повинь, що знищила фортецю і забрала водяні млини [та] завдала великої шкоди країні — 22 березня, в неділю, в період баронства Дмитріха*» (Дашкевич 1970, № 4, с. 65). 22 березня 1444 р. справді припало на неділю, а «*барон Дмитріх*» — це генеральний подільський староста Теодорік Бучацький. Така точна хронологічна вказівка свідчить про те, що автор хроніки користувався якимись наявними в нього сучасними подіям записами, можливо, договором оренди вірменами водяних млинів Кам'янця (Гаркавець 2003, с. 761).

У серпні 1448 р. король Казимир IV зробив об'їзд своїх володінь на Поділлі, побувавши у Бучачі, Кам'янці та Теребовлі (Rutkowska 2014, s. 84). За свідченням М. Стрийковського, того року король «*полагодив дерев'яні твердині в Кам'яниці, Бакоті, Брацлаві та Межибожі*» (Strykowski 1978, s. 451). Однак, цей замок теж занепав, і ревізія 1494 р. каже, що він «*майже повністю зруйнований і спустоше-*

ний» (Грушевський 1895, с. 11—14; Пламеницька 2012, с. 609—611). На думку Б. Геркена, дерев'яні стіни замку були замінені кам'яними лише в 1513 р. (Guerquin 1984, s. 58). Уже 1544 р. в «*Реєстрі всієї будови навколо і зовні Кам'янецького замку, як нових мурів збудованих, так [і] старих, ремонтованих відповідно до необхідності...*» неодноразово згадується про ту чи іншу вежу, що вона «*здавна від фундаменту добре [з каменю] змурована і поставлена*», а під час перебудови у зазначеному році із неї камінь виламують і розкопують для розширення й поглиблення (Jablonowski 1882).

План та зовнішній вигляд замку в Кам'янці XIV — початку XV ст., невідомий. Попри надзвичайно важливе його значення для всього Західного Поділля, про бодай якусь увагу Вітовта щодо нього джерела не повідомляють.

Теребовля (сучасне м. Теребовля в Тернопільській обл.). Розташоване на крайньому західному рубежу тогочасного Поділля. Замок (рис. 9, 10) там був ще до приходу монголів (Миська, Погоральський 2006, с. 205, рис. 1). У 1349 р. Теребовлю зайняли поляки (Ehrlich 1914, s. 49—52) і 1366 р. на місці старого замку збудували новий. З 1434 р. місто стало центром однойменного повіту у складі Галицької землі. Знаходження міста у складі Поділля було короточасним і, найімовірніше, ситуативним. Власне, про це й повідомляє акт, виданий Ягайлом 1395 р., що округи Теребовля і Стінка здавна належать до території Русі, тобто Галичини, де розпоряджався князь Владислав Опольський (Prochaska 1882, N 115, p. 39; red. Radziwiński 1887, N 19, s. 18—20). Однак, попри те, що Теребовля стала частиною спершу Галицької землі, а згодом Руського воєводства в Польському королівстві, у джерелах XV ст. трапляється згадка про неї як частину «*Кам'янецької землі*» (Wierzbowski 1905, N 1812, p. 93), а в XVI ст. — Подільського воєводства (oprac. Chłapowski 2009, N 286, s. 136).

Отже, залишки фортифікацій, що збереглися, в замку Теребовлі є творінням рук поляків, і як виглядав початковий замок, достеменно невідомо.

Смотрич (сучасне селище Смотрич у Дунаєвецькому р-ні Хмельницької обл.). Час його заснування і рання історія невідомі. Згідно ПП, заснований Коріатовичами, які після появи на Поділлі «*на первеи нашли собе твержицу на реце Смотричи*» (ПСРЛ 1975, с. 43—44, 139; 1980, с. 66, 74, 138, 160, 186, 207). Навряд чи стосовно замку можна застосувати вислів, що він був «*знайдений*». Очевидно, що йдеться про зручний для оборони мис, де Коріатовичі звели замок. Підстави так вважати дає перелік провінцій братів міноритів 1334 р., де у «*Вікарії Русі*» після Кам'янця названо Смотрич (Scotorix) (Bullarium... 1898, p. 602). Отже, Смотрич, а в ньому і францисканці, існував ще під час правління хана Узбека (1313—1341) і до приходу туди Коріатовичів.

В акті передачі Поділля Спитку з Мельшти-на 1395 р. серед подільських замків він посідає друге місце (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radziwiński 1887, N 19, s. 18—20). За договором перемир'я 1431 р. (Бучинський 1907, N II, с. 132), Ягайло залишив за собою Смотрич і право відремонтувати замок. З тексту ревізії 1494 р. відомо, що він був із дерева, і перебував у напіваварійному стані: «Цей замок має в собі з одного боку небезпечні й давні будови, а з другого боку — будови, наново зведені з дубових колод...» (Грушевський 1895, с. 16).

Як виглядав замок у XIV—XV ст., невідомо. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Язловець (сучасне с. Язловець Бучацького р-ну Тернопільської обл.). Час заснування невідомий. Про ранню історію поселення також нічого невідомо. Народна легенда, що приписує походження назви від такого собі «Яська ловця» (Липа 2007, с. 38), не може розглядатися серйозно.

Поселення засноване на р. Ольховець, правій притоці р. Стрипа, на торговому шляху зі Львова до Молдавії. Перша, щоправда непряма, згадка про нього міститься в акті Міхала з Бучача від 28 липня 1379 р.⁶, де серед свідків був Рагозка з Язловця (Rohoska de Iazlowycz) та язловецький воевода Каспар (Casper Woyewoda Iazlowycensi) (red. Liske 1875, N 15, s. 20). Існування замкового воеводи означає наявність замку щонайменше з 1379 р.

На думку В. Семковича, Теодорік Бучацький купив місто ще до 1424 р. (Semkowicz 1920, s. 289—290; red. Jabłonowski 1902, s. 63). У всякому разі це трапилося не пізніше початку 1436 р., оскільки 3 лютого він записав на утримання костелу в Язловці с. Незброди (Barącz 1862, s. 26, przyp. 25). З цього акту випливає, що Язловець був жвавим містом, мав ринок, посад, міську браму, замкову купіль і, відповідно, сам замок (рис. 11). Мабуть, це вплинуло на те, що місто стало місцем проживання самого Теодорика (red. Liske 1887, N 2053, s. 179).

Детальні заміри та розкопки Язловецького замку в 1936—1937 рр. провів Б. Геркен (рис. 12). На його думку, на першому етапі замок являв собою невелике просте п'ятикутне укріплення традиційного для Поділля мисового типу з вежею-донжоном. На думку Р. Підставки, квадратна форма донжона дає змогу припустити, що він належить до типу оборонно-дозорних веж — «волинських стовпів», характерних для кінця XII — другої половини XIII ст., і був побудований за часів правління Данила Романовича (Guerquin 1960, s. 196, рис. 154; Нельговський 1967, с. 70—71; Підставка 2015, с. 188—189). Однак викликає сумнів твердження, що наприкінці XIII — на початку

6. На думку В. Михайловського (2012, с. 45), цей документ треба датувати 1373 р.

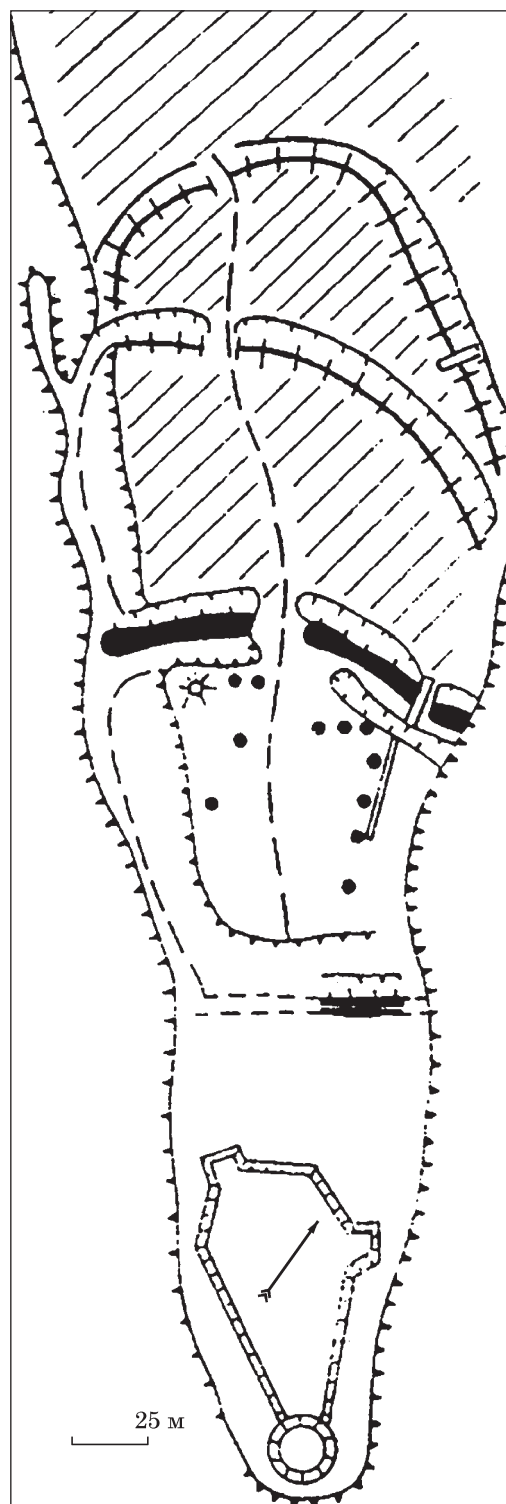

Рис. 10. План літописної Теребовлі (за Б. Тимошуком)

Fig. 10. Plan of the Terebovlia Hillfort (after B. Tymoshchuk)

XIV ст. вежа була «оббудована» кам'яними стінами у вигляді нерегулярного п'ятикутника, бо татари забороняли зводити укріплення у підпорядкованих їм поселеннях, до яких належав і Язловець. Швидше за все, зведення відбулося за Коріатовичів, і були вони, як і в інших подільських замках, дерев'яними. Початок будівництва кам'яних мурів, судячи за анало-

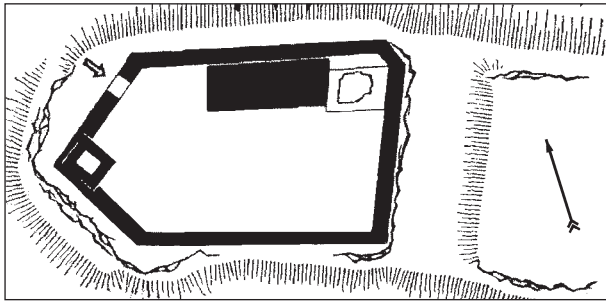

Рис. 11. Протоядро замку в Язловці
Fig. 11. The proto-core of the castle in Yazlovets

гією із замками в Скалі, Смотричі та Летичеві з опису 1494 р., був розпочатий Буцацькими не раніше кінця XV ст., якщо не в XVI ст. У другій половині XVI — XVII ст. замок було значно розширено.

Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Червоногород. На сьогодні не існує. Його залишки знаходяться біля с. Нирків Чортківського р-ну Тернопільської обл. Не можна сказати, що укріплення не привертало уваги істориків (Білецька 2010; 2017), але й досі час його заснування невідомий, як практично нічого не відомо і про ранню історію.

Назва, напевно, походить від домінуючого на навколишніх схилах червоного пісковика.

Червоногород, імовірно, опинився в руках Коріатовичів одним із перших, і швидко став для них одним із опорних пунктів. Недарма в акті князів Юрія та Олександра Коріатовичів 1374 р. про надання магдебурзького права Кам'янцю серед свідків присутній червоногородський воевода Гринько, який записаний перед воеводою Смотрича (Грушевський 1905, № II, с. 3; Молчановський 1885, с. 209; Kurtyka 2004, N 9a, 9b, s. 148—150). Оскільки Гринько був замковим воеводою, то можна думати, що замок у Червоногороді був зведений на зручному для оборони місці ще до 1374 р. У 1395 р. «*castra Czirnonigrod*» став частиною володіння Спитка з Мельштина (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radziński 1887, N 19, s. 18—20).

У XIX ст. зруйнований замок був сильно перебудований, і який вигляд він мав у XIV—XV ст., невідомо (Рибчинський, Квятковський 2020). Про бодай якусь увагу Вітовта до нього джерела не повідомляють.

Бакота (до початку 80-х рр. XX ст. с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., нині затоплена водами Дністровської ГЕС). Її історія досить непогано вивчена (Винокур, Горішний 1994; Винокур, Хотюн 1965; Горішний, Юра 1976; Маярчак 2009; Старенький 2019). Етимологія назви, невідома.

На території давньоруського дитинця та посаду виявлено культурний шар XIV—XV ст. і поховання, що з'являються там з кінця XIII — початку XIV ст. На думку І. Винокура та П. Горішнього, це свідчить про перенесення адміністративно-господарського центру в урочище Двір. Виявлений там палацовий комплекс розташований за 500—600 м на північ від Білої гори та печерного скельного монастиря (Винокур, Горішний 1994, с. 228—229, 233) (рис. 13). Археологічні дослідження показали, що існування палацу поділяється на два періоди: до пожежі (XIV ст.) і після неї (XV ст.) (Винокур, Горішний 1994, с. 229—232; Старенький 2019).

Бакотський замок дослідники оминають мовчанням (напр.: Сіцинський 1928), хоча літописи стверджують, що «*кнежата литовские* (Коріатовичі — В. Г.), збудували замок в прирожденном месту оборонном, которого Бекотою назвали» (ПСРЛ 1975, с. 43). Підтверджують його існування акт пожалування Бакоти Спитку з Мельштина 1395 р. (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radziński 1887, N 19, s. 18—20), обопільна відмова польської та литовської сторін 1431 р. тимчасово відбудувати його, пожалування короля Теодорику Буцацькому «*замку і міста Бакоти*» 29 вересня 1442 р. (Kurtyka 2007, s. 207) і згадка про «*замок Бакоту*» в Коронній метриці за 1453 р. як місця королівської стації (Wierzbowski 1905, N 192, p. 11). Як запевняє М. Стрийковскі, 1448 р. замок Бакоти був відремонтований Казимиром IV (Strykowski 1978, s. 451).

Занепад Бакоти, як столиці краю, стався ще до 60-х рр. XIV ст. СГР серед подільських міст називає її останньою (ПСРЛ 1856, с. 240; 1910, с. 163; Новгородская... 1950, с. 475). Цю саму тенденцію підкреслює й акт королівського пожалування Поділля Спитку з Мельштина 1395 р., де в переліку подільських замків Бакоту поміщено на останнє місце: «*Camenecz, Smotricz, Czerwonigrod, Skala et Bakota*» (Prochaska 1882, N 115, p. 37—39; red. Radziński 1887,

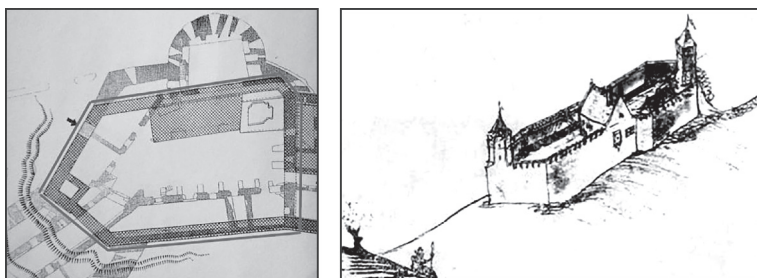

Рис. 12. Перший (XIV ст.) і другий (1448 р.) етапи будівництва замку в Язловці (за Б. Геркеним)

Fig. 12. The first (14th century) and second (1448) stages of construction of the castle in Yazlovets (after B. Gerken)

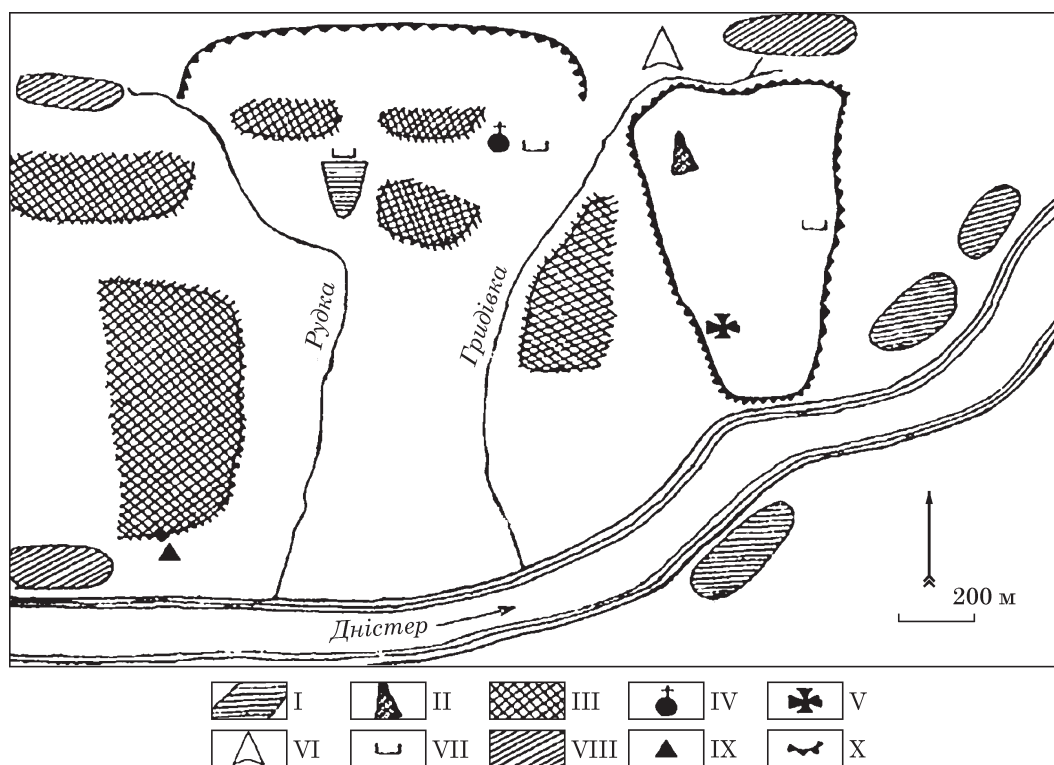

Рис. 13. План Бакоти ХІІ–ХІV ст. (за І. Винокуром і П. Горішнім): І — дитинець; ІІ — городище-замок; ІІІ — посад; ІV — церква; V — скельний печерський монастир; VI — палацова будівля; VII — кладовище; VIII — селище; IX — місце групового поховання; X — скельні урвища

Fig. 13. Plan of Bakota, 12th–14th centuries (after I. Vinokur and P. Horishny): I — a small village; II — a castle-fortress; III — a settlement; IV — a church; V — a rock cave monastery; VI — a palace building; VII — a cemetery; VIII — a village; IX — a place of group burial; X — rock cliff

N 19, s. 18–20). Характерно, що 1411 р. Ягайло до Бакоти не заїхав.

Під час польсько-литовської війни 1431–1434 рр. сама Бакота, її замок і округа були розорені. Але замок швидко був відновлений і 1442 і 1443 рр. король Владислав III віддав його і прилеглі до неї села в заставу Кристину Щуковському (wyd. Sułkowska-Kuraś, Kuraś 1975, N 2357, 2448; s. 170–171, 253–254; Грушевський 1905, № XXXVII, с. 39–40, № XL, с. 43–44).

З кінця XV ст. Бакота та її округа неодноразово зазнавали розорень. Цікаво, що вона не згадана в ханських ярликах 1461 і 1472 рр., а в XVI ст. це благодатне місце взагалі стало знелюдненим. Наприкінці XIX ст., коли почалося наукове вивчення Бакоти, сліди її замку візуально вже не простежувалися.

План і зовнішній вигляд замку в Бакоті XIV–XV ст. невідомі. Про бодай якусь увагу Вітовта до цього замку джерела не повідомляють.

Загальні дані, отримані в результаті аналізу джерел, для зручності зведені в таблицю.

Усі розглянуті замки стояли на берегах річок. П'ять з них (Теребовля, Смотрич, Язловець, Червоногород, Каменець) побудовані на зручних для оборони мисах. Два (Бакота і Теребовля) засновані у домонгольський час, сім — за Коріатовичів (Брацлав, Каменець,

Смотрич, Сокилець, Червоногород, Черкаси, Язловець) і ще два, імовірно, також в часи їхнього правління (Звенигород, Караул). Матеріалом для будівництва у шести випадках було дерево (Брацлав, Звенигород, Каменець, Смотрич, Сокилець, Черкаси), в одному — земля (Караул), ще в одному — невідомо (Бакота), а в трьох (Теребовля, Червоногород, Язловець) — складно сказати через брак даних.

Усі розглянуті замки Східного і Західного Поділля, за винятком Теребовлі, побудували князі Коріатовичі у другій половині / кінці 60-х — першій половині 90-х рр. XIV ст. Натомість джерела не повідомляють нічого такого, що можна трактувати як розбудову Вітовтом, або хоча б уцільнення зведеної Коріатовичами фортифікаційної лінії. Так, Черкаси і Звенигород знаходяться у межах сучасної Черкаської обл., Брацлав і Сокилець — Вінницької, а Караул — Одеської. Відстань між Черкасами і Звенигородом по прямій лінії становить орієнтовно 90 км. Відстань між Звенигородом та Брацлавом по прямій лінії приблизно 150 км, а до Сокильця — орієнтовно 135 км. Жодного нового замку на цьому просторі за правління Вітовта зведено не було. То ж назвати це, власне, «фортифікаційною лінією Вітовта» складно. Крім того, всі ці замки розташовані дуже далеко від морського узбережжя, що вже само по собі характеризує притаманне навіть сучасній

Час заснування і матеріал будівництва замків (ЗП — Західне Поділля, СП — Східне Поділля)
Time of foundation and building materials of castles (ЗП — Western Podillia, СП — Eastern Podillia)

№	Замок	Час заснування	Матеріал будівництва
1	Бакота (ЗП)	У домонгольський час	Не зберігся
2	Брацлав (СП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
3	Звенигород (СП)	Кінець XIV (?) — XV (?) ст.	Дерево, не зберігся
4	Караул (СП)	За Кориатовичів (?)	Земля
5	Кам'янець (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1374 р.)	Дерево, не зберігся
6	Смотрич (ЗП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
7	Сокілець (СП)	За Кориатовичів	Дерево, не зберігся
8	Теребовля (ЗП)	У домонгольський час. Перебудований у 1366 р.	(Дерево?) Камінь
9	Червоногород (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1374 р.)	Не зберігся
10	Черкаси (СП)	За Кориатовичів (не пізніше 1392 р.)	Дерево, не зберігся
11	Язловець (ЗП)	За Кориатовичів (не пізніше 1379 р.)	Не зберігся

історіографії «прагнення» ВКЛ в особі Вітовта «стати твердою ногою» у Причорномор'ї.

Однак, не можна заперечити реальні заслуги Вітовта. Йдеться про замки, засновані за його життя далеко від населених земель ВКЛ вглибині степу — Тягиня і, напевно, Баликлій.

Тягиня (с. Тягинка Бериславського р-ну Хмельницької обл.). Оскільки детальна інформація про розкопки цього замку наведена у згаданій вище публікації, то тут я обмежуся лише кількома спостереженнями.

Згідно німецького джерела, ми маємо всі підстави вважати, що Тягиня заснована Вітовтом 1398 р. як «замок Святого Яна» (Hrsg. Hirsch, Törpen, Strehlke 1866, р. 222), і її **первинні** фортифікації були закінчені не пізніше червня 1399 р. (Polechow 2019, s. 48 przyр. 206).

Назва Тягиня явно тюркського походження. Попередньо можна висловити дві версії: 1) від кипчацького слова «тегін» (безоплатно) та огузького «гечмек» (проходити), а в наказовий спосіб «геч» — «проходь!», що дає разом «Тегінгеч», тобто безкоштовний прохід; 2) від татарського «тегін» / «тіген» (тихий, спокійний) (Усеїнов 2007, с. 536). Переправа з аналогічною назвою «Тягиня», або татарською «Тягинякячу» була на Дністрі поруч із сучасним м. Бендери. Її двоскладова назва походить від того ж таки «тегін» (тихий, спокійний) і «кочь» (перейзд) (Усеїнов 2007, с. 409), що разом означає «спокійний перехід» у значенні «зручна переправа». Вочевидь, що ця назва була значно давнішою від Св. Яна і саме в такому варіанті зашилася в свідомості.

Поруч з Тягиною були ще переправи Тавань і Бургун (Михалон Литвин 1994, с. 99). При цьому найкращою з трьох була розташована вище за течією Тавань, яку в XVII ст. француз Боплан описав так: «Тавань — це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки... Це дуже підходяще місце для форту, щоб приборкати козаків і перешкоди-

ли їм виходити в море» (Боплан 1990, с. 45). Значення торговельного шляху, яким східними товарами, що у XVI ст., начебто, йшли аж у Псков, Новгород, Швецію, Данію через Тавань литовський дипломат XVI ст. Венцеслав Миколаєвич, більше відмий як Михалон Литвин, окреслив наступними словами: «ні яким іншим більш надійним, більш прямим і більш протореним шляхом, але саме цим, давнім і вельми найждженим, що веде від порту Понту Евксинського, тобто від міста Кафи, через ворота Таврики і Тованський (Таванський) перевоз на Борисфені, а звідти степом у Київ» (Михалон Литвин 1994, с. 100).

То чому ж замок був побудований не на Тавані, а на Тягинці?

Мені видається, що перевага полягала у: 1) наявності зручної переправи через Дніпро поруч самої Тягині; 2) можливість з Тягині контролювати близькі переправи Бургун і Тавань (див. мапу: Князьков 1997). Але головним, напевно, стало те, що 3) гідрологічні умови вище за течією були менш сприятливими для проходу морських судів, бо глибина річки ставала меншою, а її русло — заболоченим⁷; 4) наявність поруч виходу на поверхню землі природного каменю, придатного для будівництва замку.

Яким був первинний вигляд замка невідомо. Проте, цілком зрозуміло, що досить потужні стіни з шістьма баштами і донжоном не могли бути зведені за короткий проміжок часу 1398—1399 рр. Вочевидь, що їх будівництво тривало роками і, можна припустити, зі значною перервою, позаяк після поразки на Ворсклі в серпні 1399 р. татари надовго відбили у Вітовта не лише бажання, а й можливість розвивати

7. Свідченням того, що до Тягині ходили морські човни, є знайдений археологами причал, а також відомості про напад козаків на корабель кримського хана Менглі Гірея в 1492 р. (Біляева та ін. 2018, с. 43—44, 45; red. Banionis 1993, N 12, р. 66).

активність у південному напрямку (Gulevych 2021). Недаремно литовський правитель після цього з'явився на українських землях аж 1411 р. Точно так, не до будівництва в далекому степу було після смерті Вітовта, коли тривала війна між великим князем литовським Свидригайлом і його рідним братом королем польським Ягайлом.

Тягиня, як і Баликлій, не згадана ні СГР, ні в такому важливому джерелі, як СМС, де перелічені всі замки під владою Свидригайла, у тому числі й Подільські. Якщо СГР, створений за межами ВКЛ і Польського королівства, міг не відображати значення саме замку Тягині, то СМС мав на меті показати максимум контрольованих Свидригайлом замків і міст для збереження союзу з Тевтонським орденом. Натомість у СМС записаний ще менш відомий станом на першу третину XV ст. Дашів, який потребує окремого дослідження.

Виходячи зі сказаного вище, я ризикну зробити припущення, що основні фортифікаційні споруди Тягині були зведені за правління Казимира IV Ягайловича та його добрих стосунків з Гаджи Гіреєм (1441—1466), ханом новоутвореного Кримського ханату.

Попри всю монументальність оборонних споруд Тягині ми не маємо жодного офіційного письмового джерела, яке б висвітлювало її історію, зокрема, назвало б ім'я коменданта замку, надсилання людей, зброї або припасів, виділення коштів на утримання залоги, звіт митників щодо сум зібраного мита або пожалування їх комусь з князів і бояр, що у ВКЛ було звичною практикою тощо. Можливо, але не обов'язково, це свідчить про те, що Тягиня якимось чином стала приватним володінням когось з князів або панів, який зводив її фортифікації на власний розсуд, оскільки жодне джерело не повідомляє про виділення коштів на будівництво або ремонт, що також може вказувати на фінансування робіт напряму із митних зборів. Крім того, абсолютно нічого невідомо й про саму митну політику, прибутки від якої могли ділитися між ВКЛ і Улусом Джучі, а пізніше з Кримським князівством, як це було у випадку з «Митеревыми Кышинами» на Дністрі, де «тамгу» ділили між Вітовтом і молдавським господарем (ред. Лопарев 1889, с. 2—3). Щось подібне до ситуації в Тягині маємо і з Караулом, який також можливо був «митним замком».

Сукупно усі названі вище фактори задають більше питань щодо правомірності включення Тягині у «фортифікаційну лінію Вітовта», ніж дають відповіді на них, а отже, потребують подальших досліджень як археографічних, так і археологічних, й переосмислення самої політики ВКЛ щодо захисту її південних володінь.

Баликлій локалізований на городищі високого й стрімчастого правого берега річки Чичиклія (Чичакли / Чапчаклія) неподалік від

місця її впадіння в Буг поблизу с. Варюшине Веселинівського р-ну Миколаївської обл. Не можна сказати, що історія поселення не привертала уваги дослідників (Белецкая 2017), але вивчене воно й досі недостатньо.

Площа «городка», за оцінкою В. Гошкевича, «близько 65 десятин» (Дложевський 1928). Якщо взяти до уваги, що казенна десятина дорівнювала 1,09 га, то загальна площа була приблизно 70 га. Це, видається, перебільшенням. Археологічні дослідження «городка» не проводилися.

Час заснування Баликлія невідомий. У наш час його поверхнево обстежив нумізмат В. Пиворович. Знайдені ним монети ординських ханів Узбека, Джанибека, Кільдібека, Абдуллаха, Бердібека, Хизра і Токтамиша (Пиворович 2013, с. 76) можуть свідчити про досить раннє заснування поселення, імовірно, ще в першій половині XIV ст. 2003 р. з'явилося повідомлення про скарб із 139 мідних джучидських монет поганого збереження, імовірно, знайдений на городищі Баликлій, і переданий до Миколаївського краєзнавчого музею. Серед них переважають пули із зображенням квітки, карбування Сарая ал-Джедід у 752—753 рр. х. (28 лютого 1351 — 5 лютого 1353 рр.), тобто за правління хана Джанибека (Кухар-Онищенко, Травкин 2003). Утім, детально досліджені вони ще й досі не були.

Саме слово «баликлій», безсумнівно, тюркського походження і означає місце багате рибою. Ще Марцін Броневскі († бл. 1593) писав, що жителі Брацлава «щорічно по кілька місяців займаються там рибальством» (Броневский 1865, с. 334). Тому можна думати, що місцина отримала назву від вихідців з тюркського середовища, а поселення, як і у випадку з Караулом, перебрало її на себе.

З великою долею імовірності можна стверджувати, що під литовський контроль Баликлій перейшов саме унаслідок діяльності Вітовта. Не пізніше червня 1399 р. за наказом литовського правителя на відстані двох днів ходу від Кафи, тобто Криму, «над річкою Буг» було збудовано два замки (Polechow 2019, s. 48, ргзур. 206). Одним із них, вочевидь, і був Баликлій, на високому правому березі р. Чичиклія, а другим, можна думати, — дніпровська Тягиня.

Причина побудови замку в Баликлії очевидна — контроль важливої переправи на р. Буг і його середньої течії. Крім того, він контролював значний простір на Дніпро-Бузькому вододілі — найкоротшому і найзручнішому шляху між переправами в нижній течії Дніпра, Брацлавом, Вінницею і Львовом. Ми не знаємо, який вигляд мав Баликлій у XIV—XV ст., тому що пізніше він був перекритий османсько-татарською забудовою (Ляликов 1848; сост. Шмидт 1863, с. 220; Лагута 1926, с. 199—200; Дложевський 1928, с. 173). Наприкінці XVI ст. Марцін Броневскі (1578) і Станіслав Сарніцькі

(1587) записали тільки, відповідно, що «*річка Капкакля, при руїнах фортеці*» (Броневский 1865, с. 334) і «*Баликлій. 50.2.52. Замку руїни в місці вельми зручному*» (Sarnicki 1585, *Balaklei*). В іншому місці С. Сарніцкі пише, що «*Згадана річка [Чапчаклей] має свіжі руїни найбільш укріпленого замку Баликлій*» (Sarnicki 1585, *Czarczaklei*). Сам С. Сарніцкі не був в описуваній місцевості, але М. Броневські під час свого посольства з Польщі до Криму міг бачити залишки укріплень на власні очі.

Розташування замку на стрімкому мисі робило його практично неприступним. Близькість води і родюча річкова долина давали змогу займатися землеробством і риболовлю, випасати худобу, що знижувало залежність від центрів державної влади ВКЛ. Виключно вдале розташування на перехресті шляхів за вісью південь—північ і захід—схід давало можливість навіть невеликому гарнізону контролювати значний регіон середньої течії Бугу. На думку С. Сарніцкого, «*якщо [зруйнований] замок [Баликлій] належним гарнізоном зміцнити, то була б найбільш сильна оборона для перешкоди Перекопцям* (кримським татарам — В. Г.) *переправлятися через Гпаніс (Буг)*» (Sarnicki 1585). Точно так це місце оцінив і О. Гваньїні: «*...Якщо ж укріпити Балаклію, котра лежить над річкою Чапчаклій за дев'ять миль від Очакова, то не так легко наважилися б татари ходити до нас, особливо ж Чорним шляхом...*» (Гваньїні 2007, с. 429).

На відміну від Тягині, замок Баликлій існував дуже недовгий час, і в часи Вітовта не залишив по собі жодного писемного свідчення. Тому його історію, а точніше регіону розташування, можна відносно реконструювати лише за опосередкованими джерелами. 12 серпня 1399 р. Вітовта і його союзника, колишнього правителя Улусу Джучі хана Токтамша у битві на р. Ворскла розгромили хан Тимур-Кутлуг і його емір Єдигей. Татари перейшли на правий берег Дніпра і, руйнуючи все на своєму шляху, дійшли до Луцька. Ми не знаємо чи потерпів тоді Баликлій від їхнього нападу. Але якщо замок пережив 1399 р., то йому, напевно, дісталося в 1416 р., коли Єдигей організував масштабний похід на Київ. Тоді він захопив замок «*Swyna horda*» (Prochaska 1882, N 633, р. 352—353), тобто Звенигород, розташований відносно неподалік від Баликлія. Оскільки замок Баликлій у цій події не згаданий, то, можливо, на той час він уже й не існував. А якщо він все ж пережив нашествя Єдигея, то не виключено, що його знищили напади татар 1417—1418 рр.

Можливо, через те, що замок Баликлій міг бути зруйнований ще в 1399—1418 рр., перша писемна згадка про топонім «*Bałykły*» трапляється доволі пізно — в ярлику хана Гаджи Гірея 1461 р. (Kołodziejczyk 2011, N 1, р. 530). Наступна відноситься до 11 травня 1469 р., коли сини Теодорика Бучацького розділили

батьківську спадщину, серед якої були Караул, Качубей, Маяк, Чорногород і «Балабки», тобто Баликлій (red. Liske 1887, N 3428, s. 330). Вкотре «*Bałykły*» фігурує в ярлику 1472 р. Далі зустрічаємо його в ярликах 1507, 1514 рр. у формі «*Балыкльы*» та «*Банакльы*», а в 1517 р. із вказівкою на місце розташування — «*Балакльы на Богу*». У ярликах 1520 і 1532 рр. його назву передано як «*Балакъллы*» і «*Балкъллы*». У 1535 р. його названо «*Балыкъллы городище*», що свідчить про його знелюднення, а в ярлику 1539 р. вже й зовсім не згадується (Kołodziejczyk 2011, N 19, 24, 27, 28; р. 643 (1520), 682 (1532), 703 (1535), 713 (1539)).

ВКЛ втратило контроль над регіоном Баликлія ще за життя Менглі Гірея (†1515 р.). На території його замку діяв монетний двір кримського хана, мабуть, походний, про що свідчать знайдені там заготовки для карбування монет (Пиворович 2013, с. 76). Однак, як була сказано вище, це місце залишалося зручним для нападів на литовські та польські володіння. Описуючи події початку 40-х рр. XVI ст., барський староста Бернард Претвіч двічі згадує як переймали татар саме на «*Чапчаклій*» (упоряд. Мальченко 1997, с. 52, 53), а також, що «*белзький воевода з князем Володимирським ходив переймати [татар] аж під Балаклею. Там уніймали деяких задніх [татар] і відбили посполитих людей та зем'янок, а інші люди вже були перейшли [бріди]*» (упоряд. Мальченко 1997, с. 55).

Плани відбудови Баликлія неодноразово виникали в XVI ст. Так, наприкінці 1546 р. до Кракова дійшли чутки про бажання османського султана відбудувати замок на р. Чапчаклії. У травні 1547 р. туди ж надійшло повідомлення, що султан вислав сілістрійського пашу з 15 тисяч кінного війська для нагляду за будівництвом замку «*Балаклій*» (Balakleÿ), що виконували працівники з Валахії⁸. Протидіяти цьому була покликана шляхта Волині (упоряд. Мальченко 1997, с. 72, прим. 135—135). У 1576 р. польський король Стефан Баторій заявив султанові протест проти чергового плану «*збудувати замки на урочищах Балаклії та Чапчаклей, оскільки ці землі вважалися коронними*». Османи ж заявляли, що замки їм потрібні для стримування козаків (Леп'явко 1999, с. 194). У 1585 р. польські комісари радили королю самому збудувати замок Баликлій для контролю над кордоном (Kolankowski 1913, s. 251—252; упоряд. Мальченко 1997, с. 72, прим. 135—135), але через вічний дефіцит державного скарбу Речі Посполитої ці пропозиції не дійшли навіть до стадії планування.

8. Людвік Колянковскі, посилаючись на Teki Naruszewicza (t. 65, N 3), зазначає, що молдаван відправили «зводити на володіннях, які колись належали Язловецьким, потужні турецькі фортифікації». Але звірка з джерелом показала, що згадка про Язловецького — це власне уточнення Колянковського (Kolankowski 1913, s. 252; Naruszewicz 1547).

Оскільки польський уряд не відновив замок, то врешті-решт це зробили османи. Польний гетьман Станіслав Жулкевскі у своєму листі від 26 вересня 1614 р. повідомляв, що «*гетьман турецького цезаря*» з великим військом «будує замок Балаклій шість миль нібито нижче (sic!) від Очакова над Бугом. Був там колись замок, є і зараз руїни; річка Чапозаклей в тому місці до Бугу приходить» (ред. Грушевський 1908, № 105, с. 141).

Отже, судячи з усього, замок Балаклій не лише не пережив свого засновника, а й припинив своє існування ще до того, як Вітовт піднявся на пік своєї могутності.

Таким чином, з усієї уявної фортифікаційної лінії на Півдні України реальною заслугою видатного литовського правителя, що мала довготривале існування, був замок у Тягині, який, попри досить потужні оборонні споруди, головно служив митницею на шляху з Кримського півострова до Києва.

ЛІТЕРАТУРА

- [Алешпский, П.] 1897. *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алешпским*. 2: От Днестра до Москвы. Москва: Университетская типография.
- Антонович, В. Б. 1875. О местоположении древнего киевского Звенигорода. *Древности. Труды Московского археологического общества*, VI, 1, с. 41-46.
- Антонович, В. Б. 1896. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии. *Киевская старина*, 10 (октябрь), с. 9-10.
- Білецька, О. 2010. Актіві документи до вивчення Червоногородського повіту Подільської землі в другій половині XIV—XV ст. *Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщищини*, 1, с. 21-28.
- Білецька, О. 2017. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV—XVI ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки*, 3, с. 58-99.
- Белецька, О. В. 2017. Балыклей в XIV—XVI веках (матеріали к изучению исторической географии Подолы и Северного Причерноморья). *Золотоордынская цивилизация*, 10, с. 398-408.
- Білецька, О. В. 2019. Караул в історичних джерелах XV—XVI ст. *Ukraina Lithuanica*, V, с. 28-52.
- Біляєва, С. 2018. Історико-археологічна спадщина Литви та України у Херсонській області: розкопки фортеці Тягин. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал*, 2 (11), с. 160-171.
- Біляєва, С. 2024. Фортифікаційна лінія Великого князівства Литовського: новий етап оборонного зодчества східноєвропейського простору. *Археологія і давня історія України*, 3 (52), с. 28-37. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.03>
- Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Грабовська, О. В., Ієвлев, М. М., Манігда, О. В., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2019. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 447-460.
- Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзєнєладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.
- Боплан, Г. Л. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ; Кембрідж: Наукова думка; Український науковий інститут.
- Броневський, М. 1865. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). *Записки Одесского общества истории древностей*, 6, с. 333-367.
- Брун, Ф. 1879. Судьбы местности занимаемой Одессой. В: Брун, Ф. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. I. Одесса: Г. Ульрих, с. 160-188.
- Будагов, Л. 1871. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*. II. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Бурян, А. Н., Дергачева, Л. В., Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. 2009. Первые археологические исследования на поселении Тарасова (Молдова). *Stratum plus*, 5, с. 199-215.
- Бучинський, Б. 1907. Кілька причинків до часів вел. князя Свирігайла (1430—1433). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, LXXVI, II, с. 117-142.
- Вашук, Д., Старенький, І. 2018. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних знахідок. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 18, с. 375-398.
- Вашук, Д., Старенький, І. 2020. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII — початку XV ст. (За матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1). В: Боряк, Г. (ред.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. 1: Простори історії. Київ, с. 199-210.
- Виногородська, Л. І. 2006. Предмети озброєння та обладунків XIV—XV ст. з розкопок замків Побужжя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 571: Держава та армія, с. 74-84.
- Виногородська, Л. І. 2008. Замки XIII—XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). В: Івакін, Г. (ред.). *Дньєслово: збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 235-242.
- Виногородська, Л. І. 2011. Металеві вироби з майстерні коваля кінця XIV — першої половини XV ст. (з розкопок замчища в смт Брацлав Вінницької області). *Maristerium*, 45: Археологічні студії, с. 86-91.
- Виногородська, Л. 2015. Колекція кераміки литовського часу з розкопок городища-замчища у смт Брацлав Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24: Присвячується 100-річчю від дня народження І. К. Свєшнікова, с. 80-86.
- Винокур, І. С., Хотюн, Г. Н. 1965. Исследования средневекового дворца-замка в Бакоте. В: *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, с. 85-86.
- Винокур, І., Горішній, П. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства.
- Винокур, І., Петров, М. 1996. До початку історії Кам'янця-Подільського. В: Гирич, І. (ред.). *Марпа*

Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк: М. П. Коць, с. 113-135.

Винокур, І., Петров, М. 1999. Про час заснування Кам'янець-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1—4, с. 10-23.

Галенко, О. 2018. Українська степова колонізація за османським переписом фортець правобережних козацьких полків 1678 р. *Інгульський степ. Історія — Краєзнавство — Родовід — Джерела — Спадщина*, III, с. 8-23.

Гаркавець, А. Н. 2003. Кыпчакоязычные армяне и кыпчакское армянописьменное наследие XVI—XVII веков. В: Гаркавець, А. Н., Сапаргалиев, Г., Капраль, М. *Тере бітігі: Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс*. Львов, *Каменец-Подольский, 1519—1594 гг.* Алматы: Дешт-и-Кыпчак; Баур, с. 755-776.

Гваньїні, О. 2007. *Хроніка європейської Сарматії*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Горишний, П. А., Юра, Р. А. 1976. Раскопки в сёлах Бакота и Студеница на Днестре. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 317-318.

Гошкевич, В. И. 1903. *Клады и древности Херсонской губернии*. 1. Херсон: Юга (В. И. Гошкевича).

Груша, А. 2001. Невядомая грамата Фёдора Карыятавіча за 1391 г. *Беларускі гістарычны агляд*, 8, 1—2, с. 123-135.

Грушевський, М. (ред.). 1908. *Жерела до історії України-Руси*. VIII: Матеріали до історії української козаччини, I. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Грушевський, М. 1895. Опис подільських замків 1494 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, VII, 3, с. 1-18.

Грушевський, М. 1905. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. 1—43. *Записки Наукового товариства Шевченка*, LXIII (I), с. I-V, 1-46.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Гулевич, В. П. 2021а. Первое письменное упоминание Качубеева: критический разбор. *Золотоордынское наследие*, 4: Сборник статей, посвященный 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сарая, с. 262-282.

Гулевич, В. П. 2021б. Поділля в середині XIII ст. — 1400 р. *Сугдейський збірник*, 3—4, VIII, с. 51-162.

Гедзь, Т. 2011. *До питання про існування та локалізацію «степового» Звенигорода* (online). Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html> (Дата звернення 29 січня 2025).

Дашкевич, Я. Р. 1970. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV—XV ст. *Архіви України*, 5, с. 57-66.

Дашкевич, Я. Р. 1992. Виникнення міст України: міфи та реальність. *Український історичний журнал*, 2, с. 8-13.

Дашкевич, Я. 2016. Церква і королівство. Галицько-Волинська держава («Керел») у східних джерелах. В: Дашкевич, Я. *Україна і Схід*. Львів: Коло, с. 715-726.

Дложевський, С. 1928. Зауваження до статті проф. Ф. Петруня. *Східний світ*, 6, с. 172-175.

Дружинин, Е. Г., Петров, П. Н. 2016. Данги Йанги шехра ал-Махруса 765—770 / 1363—1369 гг. *Нумизматика Золотой Орды*, 6, с. 56-65.

Емеджен, Ф. М. 2018. Османські архівні відомості про регіон Аккерман-Бендери-Очаків і Ходжабей. *Чорноморська минушина*, 13, с. 63-76.

Зарубин, И. И. 1960. *Шуганские тексты и словарь*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Казаров, А., Кривенко, А. 2010. Находки золотоордынских монет Сакчи в Молдове и в Украине. Новый монетный двор — Акча Керман. *Revista arheologică*, VI, 2, р. 139-146.

Карпов, Г. Ф. (ред.). 1882. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством у царствование Великого Князя Ивана Васильевича*. I: годы с 1487 по 1533. Сборник императорского русского исторического общества, 35. Санкт-Петербург: Ф. Елеонский и К°.

Князьков, Ю. П. 1997. О местонахождении «Тавани» и Таванской переправы в XV—XVII вв. *Придніпровський науковий вісник*, 2 (13), с. 7-17.

Котляр, Н. Ф. 1966. Левантийская торговля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим данным. *Нумизматика и эпиграфика*, VI, с. 135-148.

Кравченко, В. (упоряд.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ: Простір М.

Красножон, А. 2010. Крепость двух Стефанов: о заказчиках и времени основания белгородских укреплений. *Stratum plus*, 6, с. 75-102.

Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Кривенко, А. В., Казаров, А. А. 2010. Джучидские монеты Сакчи из находок на городище Костешты в Молдове. *Stratum plus*, 6, с. 201-209.

Крикун, М., Піддубняк, О. (упоряд.). 2008. *Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Кулаковский, П. 2015. Звинигородський повіт у литовську добу. *Ukraina Lithuanica*, III, с. 204-237.

Кухар-Онищенко, Н. А., Травкин, С. Н. 2003. О новой находке золотоордынских монет в Николаевской обл. В: *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 14—18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 84-85.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Лагута, М. Д. 1926. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. В: Фидровський, В. М., Кокорев, А. В. (ред.). *Николаевщина. Краеведческий сборник*. Николаев: Институт Наробразы и Окрметодкабинета, с. 179-211.

Лаппо, И. И. (ред.). 1910. *Литовская метрика. Отдел первый: Книги записей*. I. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией, XXVII. Санкт-Петербург: Сенатская типография.

Лепацько, С. А. 1999. Козацькі походи на татар у 1570—1580-х роках. *Південна Україна XVIII—XIX ст.*, 5, с. 191-199.

Липа, К. 2007. *Під захистом мурів (з історії української фортифікації X—XVII ст.)*. Київ: Наш час.

Литвинчук, І., Рибчинський, О. 2021. Маловідомий литовський замок Карабул на Дністрі поч. XV ст. — проблеми ревалоризації, консервації та му-

- зеефікації городища. *Межибіж. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*, 1—2, с. 145-152.
- Лопарев, Х. М. (ред.). 1889. *Хожение инок Зосимы 1419—1422*. Православный Палестинский сборник, VIII, 3. Санкт-Петербург: В. Киришаум.
- Ляликов, Д. Ч. 1848. Путевые заметки в проезде некоторых уездов Херсонской и Катеринославской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2, с. 832-833.
- Майор, Р. 2017. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV — першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., с. 162-169.
- Мальченко, О. Є. (упоряд.). 1997. *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*. Запоріжжя; Київ: ТанDEM-У.
- Маярчак, С. П. 2009. Літописні Бакота і Пониззя у середньовічному Подністрів'ї. *Археологія*, 2, с. 23-33.
- Маярчак, С. 2011. Про деякі графічні історичні реконструкції Кам'янець-Подільського замку. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, с. 117-119.
- Миська, Р., Погоральський, Я. 2006. Археологічні дослідження у Теребовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 249-268.
- Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора.
- Михалон Литвин. 1994. *О нравах татар, литовцев и москвитян*. Москва: Московский университет.
- Мікульські, Ю. М. (падрыхт.). 2014. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. *Беларуская даўніна*, 1, с. 147-150.
- Молчановский, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* Киев: Императорский университет Св. Владимира.
- Нельговський, Ю. П. 1967. Архітектура другої половини XVI — першої половини XVII ст. В: Нельговський, Ю. П. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII століття. Київ: Жовтень, с. 56-106.
- Новгородская... 1950. *Новгородская летопись старшего и младшего изводов*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Петров, М. 2007. Записки іноземців XV—XVIII ст. — важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 7, с. 281-305.
- Пиворович, В. Б. 2013. К вопросу о чеканке монет Менгли I Гирея на территории крепости Балыкля на реке Южный Буг. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. III: Улус Джучи. Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 76-78.
- Підставка, Р. 2015. До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, с. 188-193.
- Пламєницька, Є. М. 1969. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 124-144.
- Пламєницька, О. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний — ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський, Київ: Син О. В.
- Пламєницька, О. 2015. Крепость Каменец in statu nascendi. *Arta. Serie nouă*, XXIV, 1, с. 26-35.
- Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв.* Кишинёв: Штиинца.
- Полехов, С. В. 2014. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 4, с. 111-125.
- Полехов, С. В. 2015. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва: Индрик.
- Полехов, С. В. 2021. Ярлык хана Токтамыша польскому королю Владиславу II Ягайлу 1393 года. Проблема происхождения древнерусского текста. *Золотоордынское обозрение*, 9, 2, с. 314-335. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-2.314-335>
- ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. 1856. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1910. *Полное собрание русских летописей*. 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- ПСРЛ 1975. *Полное собрание русских летописей*. 32: Хроники: Литовская и Жомойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцирного. Москва: Наука.
- ПСРЛ 1980. *Полное собрание русских летописей*. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.
- Радзиховская, Е. А., Боренко, А. С. 2011. Крепость князя Витовта у Гильбера де Ланнуа и приднепровские топонимы средневековых карт. *Древнее Причерноморье*, 9, с. 422-428.
- Радлов, В. В. 1889. Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга. *Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества 1888*, III, с. 1-40.
- Радлов, В. В. 1899. *Опыт словаря тюркских наречий*. II, 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Рашид-ад-Дин. 1960. *Сборник летописей*. II. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Рибчиновський, О., Квятковский, Л. 2020. Особливості формування історико-архітектурного середовища Червоногоrodu у XIV — першій половині XX століть. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 4, с. 492-505.
- Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.
- Рябцева, С. С., Чокану, М. М. 2009. Находки средневекового времени с поселения Тарасова в Молдове (по материалам частной коллекции). *Stratum plus*, 5, с. 164-198.
- Сапожников, І. В. 2005. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII — 1789 р.). В: Левчук, В. В. (ред.). *Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району*. Одеса: Астропринт, с. 51-79.
- Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. (= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti)*. Одеса: Астропринт.
- Сіцінський, Є. 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. (Історично-археологічні на-

риси). *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*, XVII, с. 64-160.

Старенький, І. 2016. Археологічні дослідження на території Кам'янина-Подільського в 2015 р. *Праці Центру пам'яткознавства*, 29, с. 101-116.

Старенький, І. 2019. Археологічні дослідження палацу XIV—XV ст. у Бакоті упродовж 60-х рр. XX ст. *Ukraina Lithuanica*, V, с. 87-96.

Ульяновський, В. І., Яковенко, Н. М. (упоряд.). Київський літопис першої чверті XVII ст. *Український історичний журнал*, 5, с. 103-114.

Усеїнов, С. М. 2007. Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь. Симферополь: Тезис.

Утемиш-хаджи. 2017. *Кара таварих*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1960. Клады джучидских монет. *Нумизматика и эпиграфика*, I, с. 94-192.

Хелимский, Е. А. 1988. Kíraly и olasz. К истории ранних славяно-тюрко-венгерских отношений. В: *Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития эпоха феодализма (сборник тезисов)*. Москва, с. 53-55.

Хоптяр, А. 2017. Башти Кам'янецького замку кінця XV — першої третини XVI ст.: проблеми датування. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 170-174.

Чокану, М. 2009. Коллекция монет со средневекового поселения ус. Тарасова. *Stratum plus*, 6, с. 351-369.

Шабульдо, Ф. 2010. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века. *Ruthenica*, IX, с. 57-73.

Шилін, Ю. О., Шиліна, О. П. 2008. Знахідка монет міста Йангі-Шехр — Шехр ал-Джедід на Вінниччині. *Подільська старовина*, IV, с. 72-77.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинёв: ARC.

Шмидт, А. (сост.). 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*. 1. Санкт-Петербург: Военная типография.

Юркевич, В. 1927. Звиногородщина в XV—XVI в. *Історично-географічний збірник*, I, с. 13-22.

Алеппо, Р. 1836. *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*. II. London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494—1506): Užrašymų knyga 6*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Baliulis, A., Dubonis, A., Antanavičius, D. (red.). 2012. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Banionis, E. (red.). 1993. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Barącz, S. 1862. *Pamiętki jazłowieckie*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bullarium... 1898. *Bullarium Franciscanum sive Romanorum Pontificum: Constitutiones, Epistolae, Ac Diplomata Continentes Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, Et Poenitentium; A Seraphico Patriarcha Sancto Francisco Institutis Concessa Ab Illorum Exordio Ad Nostra Usque Tempora*. In: Benedicti XI,

Clementis V, Ioannis XXII monumenta. Romae: Typis Vaticanis.

Bunge, F. G. von. (Hrsg.). 1867. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. In: 1414—1423 (№ 2337—3184). Riga: N. Kymmel.

Cernenchi, E. 2016. Izvoare ruse privind plățile Țării Moldovei către Hanatul Crimeei în secolul al XVI-lea. In: Manolache, C. (ed.). *Orizonturi medievale și moderne în istoria romanilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria științei)*. În onoarea profesorului Demir Dragnev. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală, p. 621-647.

Chłapowski, K. (oprac.). 2009. *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*. Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, 5. Warszawa: DiG.

Csáki, É. 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Turcologica, 67. Wiesbaden: O. Harrassowitz.

Długossii Joannis. 1997. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Decimus et liber Undecimus*. 1406—1412. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Długossii... 1877. *Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*. 13: *Historiae Polonicae libri XII*. T. IV: Libri XI, XII. Cracoviae: Czas.

Długosz, J. 2009. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Księga 12: 1445—1461. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Doerfer, G. 1963. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersische. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer geschichtsquellen, von allem der mongolen- und timuridenzeit*. I: *Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: F. Steiner.

Ehrlich, L. 1914. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Guerquin, B. 1960. *Zamek Jazłowiecki*. *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki*, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Guerquin, B. 1984. *Zamki w Polsce*. Warszawa: Arkady.

Gulevičius, V. 2023. Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades (1421 m.): žinių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kritinė analizė. *Lituanistica*, 69/1 (131), p. 1-32. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.2023.69.1.1>

Gulevych, V. 2021. The Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Tatar World in the Fifteenth Century. In: Maiorov, A., Hautala, R. (eds.). *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*. London; New York: Routledge, p. 368-388. <https://doi.org/10.4324/9780367809959-24>

Hirsch, T. von, Töppen, M., Strehlke, E. (Hrsg.). 1866. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Dritter Band*. III. Leipzig: S. Hirzel.

Jabłonowski, A. (red.). 1902. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. VII (1): *Ziemie ruskie*. Ruś Czerwona. Źródła Dziejowe, XVIII (1). Warszawa: Drukarnia Estetyczna.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*, 3, s. 11-30.

Jureczko, A. 2000. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego. W: Kuryla, F. (red.). *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region*. I. Kraków: Akademia Pedagogiczna, s. 61-66.

- Kolankowski, L. 1913. *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548*. Archiwum naukowe, I (VII/1). Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Kołodziejczyk, D. 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. The Ottoman Empire and its Heritage, 47. Leiden; Boston: Brill.
- Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*, XL, 4: Historia, s. 127-273.
- Kurtyka, J. 2007. Z dziejów królewsczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.). *Rocznik Przemyski*, XLIII, 1: Historia wojskowości, s. 3-52.
- Liske, K. (red.). 1875. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. V. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.
- Liske, K. (red.). 1878. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. VII. Lwów: Drukarni narodowa W. Manieckiego.
- Liske, K. (red.). 1887. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. XII. Lwów: I. związkowa drukarnia.
- Loenertz, R. 1937. *La Société des Frères Pègrinants. Etude sur l'Orient dominicain I*. Roma: Institutum Historicum FF. Praedicatorum.
- Naruszewicz, A. [1547] *Naruszewicz teka*. 113 dokumentów z 1547 r. T. 65, nr 33 (online). Muzeum Narodowe w Krakowie. Tryb dostępu: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/18765/edition/18499/content?ref=desc> (Data dostępu 29 stycznia 2025).
- Neuman, M. 1971. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka Wielkiego Księcia Litewskiego, Króla Polskiego (czerwiec 1492 — sierpień 1506). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku, s. 118-156.
- Polechow, S. 2019. Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda 4/5 sierpnia 1392 — 27 października 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 5, s. 9-120. <https://doi.org/10.12775/RL.2019.5.01>
- Prochaska, A. 1882. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430*. Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia, VI. Cracoviae: V. L. Anczyc et Comp.
- Raczyński, E. 1845. *Kodex dyplomatyczny Litwy, wydany z rękopismów w Archiwum tajnym w Królewcu zachowanych*. I. Wrocław: Z. Schletter.
- Radziwiński, Z. L. (red.). 1887. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366—1506. Lwów: Instytut Stauropegiański.
- Ripoll, Th., Bremond, A. (eds.). 1730. *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*. II: Ab Anno 1281 ad 1430. Romae: Hieronymi Mainardi.
- Rutkowska, G. 2014. *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440—1492*. Warszawa: Neriton.
- Sarnicki, S. 1585. *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et novae*. [Kraków: A. Rodecki].
- Schütz, E. 1975. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, 2, p. 133-186.
- Semkowicz, W. 1920. Ród Awdańców w wiekach średnich. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, 46, s. 163-314.
- Spuler, B. 1941. Mittelalterliche grenzen in Osteuropa. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6 (2/4), s. 152-170.
- Strykowski, M. 1978. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1974. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.
- Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1975. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VIII: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286—1442. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.
- Togan, Z. V. 1982. *Oğuz Destani. Resideddin Oguznâmesi, tercüme tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Turgieniew, A. 1848. *Supplementum ad Historica Russiae monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, et a Collegio archaeographico edita*. Petropoli: E. Pratz.
- Węcowski, P. 2000. Itineraria Jagiellonów. *Studia Źródłoznawcze*, 37, s. 153-163.
- Wierzbowski, Th. (cont.). 1905. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447—1492). Varsoviae: C. Kowalewski.
- Zubrzycki, D. 1844. *Kronika miasta Lwowa*. Lwów: Drukiem stawropigiańskim.

REFERENCES

- [Aleppskii, P.] 1897. *Puteshestvie Antiokhiiskogo patriarka Makarii v Rossiiu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim*. 2: Ot Dnestra do Moskvy. Moskva: Universitetskaja tipografia.
- Antonovich, V. B. 1875. O mestopolozhenii drevnego kievskogo Zvenigoroda. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arheologicheskogo obshchestva*, VI, 1, s. 41-46.
- Antonovich, V. B. 1896. Neskolko dannyykh o zemlevladienii v Iuzhnoi Ukrainie v XV stoletii. *Kievskaja starina*, 10 (oktiabr), s. 9-10.
- Biletska, O. 2010. Aktovi dokumenty do vyvchennia Chervonohrodskoho povitu Podilskoi zemli v druhii polovyni XIV—XV st. *Homin vikiu. Naukovo-kraieznavchyi litopysnyi zbirnyk Zalishchanshchyny*, 1, s. 21-28.
- Biletska, O. 2017. Chervonohrodskiy povit Podilskoi zemli naprykintsi XIV—XVI st. *Mizhdystsyplinarni humanitarni studii. Serii: Istorychni nauky*, 3, s. 58-99.
- Beletskaya, O. V. 2017. Balyklei v XIV—XVI vekakh (materialy k izucheniiu istoricheskoi geografii Podolii i Severnogo Prichernomoria). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*, 10, s. 398-408.
- Biletska, O. V. 2019. Karaul v istorychnykh dzherelakh XV—XVI st. *Ukraina Lithuanica*, V, s. 28-52.
- Biliaieva, S. 2018. Istoryko-arkheolohichna spadshchyna Lytvy ta Ukrainy u Khersonskii oblasti: rozkopky fortetsi Tiahyn. *Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal*, 2 (11), s. 160-171.
- Biliaieva, S. 2024. Fortyfikatsiina liniia Velykoho kniazivstva Lytovskoho: novyi etap oboronnoho zodchestva skhidnoievropeiskoho prostoru. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (52), s. 28-37. <https://doi.org/10.37445/adu.2024.03.03>
- Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Hrabovska, O. V., Iievlev, M. M., Manihda, O. V., Fialko, O. Ye., Chubenko, O. V. 2019.

Fortetsia Tiahyn u systemi istoriko-kulturnykh vzaiemyn vid Baltii do Pivnichnoho Prychornomor'ia: rezultaty i perspektyvy doslidzhen. In: Chabai, V. P. (red.). *I Vseukrainskyi arkeologichnyi z'ezd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 447-460.

Biliaieva, S. O., Hulenko, K. S., Fialko, O. Ye., Ievlev, M. M., Hrabovska, O. V., Manihda, O. V., Chubenko, O. V., Symonenko, O. V., Dzeladze, O. S., Sikoza, D. M. 2018. *Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson: Hileia.

Boplan, H. L. de. 1990. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnusia vid kordoniv Moskovi do hranyts Transylvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien*. Kyiv; Kembriidzh: Naukova dumka; Ukrainskyi naukovi institut.

Bronevskii, M. 1865. Opisanie Kryma (Tartariae Descriptio). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii drevnostei*, 6, s. 333-367.

Brun, F. 1879. Sudby mestnosti zaniamaemoi Odesso. In: Brun, F. *Chernomorie. Sbornik issledovaniy po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. I. Odessa: G. Ulrikh, s. 160-188.

Budagov, L. 1871. *Sravnitelnyi slovar turetsko-tatarskikh narechiy so vklucheniem upotrebitelneishikh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkii iazyk*. II. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.

Burian, A. N., Dergacheva, L. V., Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. 2009. Pervye arkeologicheskie issledovaniia na poselenii Tarasova (Moldova). *Stratum plus*, 5, s. 199-215.

Buchynskiy, B. 1907. Kilka prychnykh do chasiv vel. kniazia Svytryhaila (1430—1433). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, LXXVI, II, s. 117-142.

Vashchuk, D., Starenkyi, I. 2018. Kam'ianets-Podilskyi za pravlinnia Koriatovychiv: movoiu suchasnykh znakhidok. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 18, s. 375-398.

Vashchuk, D., Starenkyi, I. 2020. Do istorii povsiakdennia mishchan Kam'iansia-Podilskoho druhoi polovyny XIII — pochatku XV st. (Za materialamy arkeologichnykh znakhidok po vul. Tatarskii 17/1). In: Boriak, H. (red.). *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii*. 1: Prostory istorii. Kyiv, s. 199-210.

Vynohrodska, L. I. 2006. Predmety ozbroiennia ta obludunkiv XIV—XV st. z rozkopok zamkiv Pobuzhzhia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 571: Derzhava ta armia, s. 74-84.

Vynohrodska, L. I. 2008. Zamky XIII—XV st. na Pobuzhzhii (fortyfikatsiia ta materialna kultura). In: Ivakin, H. (red.). *Dnieslovo: zbirka prats na poshanu diisnogo chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvin-pres, s. 235-242.

Vynohrodska, L. I. 2011. Metalevi vyroby z maisterni kovalia kintsia XIV — pershoi polovyny XV st. (z rozkopok zamchyscha v smt Bratslav Vinnytskoi oblasti). *Magisterium*, 45: Arkeologichni studii, s. 86-91.

Vynohrodska, L. 2015. Kolektsiia keramiky lytovskoho chasu z rozkopok horodyshcha-zamchyscha v smt Bratslav Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24: Prysviachuietsia 100-richchiiu vid dnia narodzhennia I. K. Svieshnikova, s. 80-86.

Vinokur, I. S., Khotiun, G. N. 1965. Issledovaniia srednevekovogo dvortsia-zamka v Bakote. In: *Tezy dopovidei Podilskoi istoriko-kraieznauchoi konferentsii*. Khmelnytskyi, s. 85-86.

Vynokur, I., Horishnii, P. 1994. *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam'ianets-Podilskyi: Tsentr Podilieznavstva.

Vynokur, I., Petrov, M. 1996. Do pochatku istorii Kam'iansia-Podilskoho. In: Hyrych, I. (red.). *Mappa Mundi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchia*. Lviv; Kyiv; New York: M. P. Kots, s. 113-135.

Vynokur, I., Petrov, M. 1999. Pro chas zasnuvannia Kam'iansia-Podilskoho: dyskusiiniy aspekt. *Kraieznavstvo*, 1—4, s. 10-23.

Halenko, O. 2018. Ukrainska stepova kolonizatsiia za osmanskyim perepysom fortets pravoberezhnykh kozatskykh polkiv 1678 r. *Inhulskyi step. Istoriia — Kraieznavstvo — Rodovid — Dzhherela — Spadshchyna*, III, s. 8-23.

Garkavets, A. N. 2003. Kypchakozachynnye armiane i kypchakskoe armanopismenne nasledie XVI—XVII vekov. In:

Garkavets, A. N., Sapargaliev, G., Kapral, M. *Tere bitigi: Kypchaksko-polskaia versiia Armanianskogo Sudebnika Mkhitar Goshia i Armano-kypchakskii Protessualnyi kodeks*. Lvov, Kamenets-Podolskii, 1519—1594 gg. Almaty: Desht-i-Kypchak; Baur, s. 755-776.

Hvanini, O. 2007. *Khronika yevropeiskoi Sarmatii*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.

Gorishnii, P. A., Iura, R. A. 1976. Raskopki v selakh Bakota i Studenitsa na Dnestre. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 g.*, s. 317-318.

Goshkevich, V. I. 1903. *Klady i drevnosti Khersonskoi gubernii*. I. Kherson: Iuga (V. I. Goshkevicha).

Hruša, A. 2001. Nieviadomaja hramata Fiodara Karyiatavicia za 1391 h. *Biellaruski histarychny ahlad*, 8, 1—2, s. 123-135.

Hrushevskiy, M. (red.). 1908. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*. VIII: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny, I. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka.

Hrushevskiy, M. 1895. Opys podilskykh zamkiv 1494 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, VII, 3, s. 1-18.

Hrushevskiy, M. 1905. Materialy do istorii suspilno-politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Zakhidnoi Ukrainy, ch. 1—43. *Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*, LXIII (I), s. I-V, 1-46.

Hrushevskiy, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.

Gulevich, V. P. 2021a. Pervoe pismennoe upominanie Kachubeeva: kriticheskii razbor. *Zolotoordynskoe nasledie*, 4: Sbornik statei, posviashchennyi 700-letiiu so dnia rozhdennia srednevekovogo tatarskogo poeta Seifa Sarai, s. 262-282.

Gulevich, V. P. 2021b. Podillia v seredyni XIII st. — 1400 r. *Suhdeiskiy zbirnyk*, 3—4, VIII, s. 51-162.

Gedz, T. 2011. *Do pytannia pro isnuvannia ta lokalizatsiiu «stepovoho» Zvenyhoroda* (online). Rezhym dostupu: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html> (Data zvernennia 29 sichnia 2025).

Dashkevych, Ya. R. 1970. Kam'ianets-Podilskyi u virmenskykh dzherelakh XIV—XV st. *Arkhiy Ukrainy*, 5, s. 57-66.

Dashkevych, Ya. R. 1992. Vynyknennia mist Ukrainy: mify ta realnist. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 2, s. 8-13.

Dashkevych, Ya. 2016. Tserkva i korolivstvo. Halytsko-Volynska derzhava («Kerel») u skhidnykh dzherelakh. In: Dashkevych, Ya. *Ukraina i Skhid*. Lviv: Kolo, s. 715-726.

Dlozhevskiy, S. 1928. Zauvazhennia do statti prof. F. Petrunia. *Skhidnyi svit*, 6, s. 172-175.

Druzhinin, E. G., Petrov, P. N. 2016. Dangi Iangi shekhra al-Makhrusa 765—770 / 1363—1369 gg. *Numizmatika Zolotoi Ordy*, 6, s. 56-65.

Emedzhen, F. M. 2018. Osmanski arkhivni vidomosti pro rehion Akkerman-Bendery-Ochakiv i Khodzhabei. *Chornomorska mynuvshyna*, 13, s. 63-76.

Zarubin, I. I. 1960. *Shugnanskii teksty i slovar*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kazarov, A., Krivenko, A. 2010. Nakhodki zolotoordynskikh monet Sakchi v Moldove i v Ukraine. Novyi monetnyi dvor — Akcha Kerman. *Revista arheologică*, VI, 2, p. 139-146.

Karpov, G. F. (red.). 1882. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim gosudarstvom u tsarstvovanie Velikogo Kniazia Ivana Vasilevicha*. I: gody s 1487 po 1533. Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva, 35. Sankt-Peterburg: F. Eleonskii i K^o.

Kniazkov, Iu. P. 1997. O mestonakhozhdenii «Tavani» i Tavanskoi perepravy v XV—XVII vv. *Prydniprovskiy naukovy visnyk*, 2 (13), s. 7-17.

Kotliar, N. F. 1966. Levantiiskaia trgovlia Lvova XIV—XV vv. po numizmaticheskim dannym. *Numizmatika i epigrafika*, VI, s. 135-148.

Kravchenko, V. (uporiad.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: Prostir M.

Krasnozhan, A. 2010. Krepost' dvukh Stefanov: o zakachikah i vremeni osnovaniya belgorodskikh ukrepleniy. *Stratum plus*, 6, s. 75-102.

Krasnozhan, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

- Krivenko, A. V., Kazarov, A. A. 2010. Dzhuchidskie monety Sakchi iz nakhodok na gorodishche Koteshty v Moldove. *Stratum plus*, 6, s. 201-209.
- Krykun, M., Piddubniak, O. (uporiad.). 2008. *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566—1606 rokiv*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka.
- Kulakovskiy, P. 2015. Zvynhorodskiy povit u lytovsku dobu. *Ukraina Lithuanica*, III, s. 204-237.
- Kukhar-Onishchenko, N. A., Travkin, S. N. 2003. O novoi nakhodke zolotoordynskikh monet v Nikolaevskoi obl. In: *Odinnadtsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaiia konferentsiia. Sankt-Peterburg 14—18 aprelia 2003 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 84-85.
- Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. *Arkheolohiia ta ranniia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: Chabanenko Yu. A.
- Lahuta, M. D. 1926. Istorychni mistsia, pam'iatky starovyny i mystetstva na Mykolaivshchyni. In: *Tezisy dokladov i soobshchenii*. Nikolaev: Institut Narobrazha i Okrmetodkabineta, s. 179-211.
- Lappo, I. I. (red.). 1910. *Litovskaia metrika. Otdel pervyi: Knigi zapisei*. I. Russkaia istoricheskaiia biblioteka, izdavaemaia Arkheograficheskoi komissiei, XXVII. Sankt-Peterburg: Senatskaia tipografiia.
- Lep'iavko, S. A. 1999. Kozatski pokhody na tatar u 1570—1580-kh rokakh. *Pivdenna Ukraina XVIII—XIX st.*, 5, s. 191-199.
- Lypa, K. 2007. *Pid zakhystom muriv (z istorii ukrainskoi fortyfikatsii X—XVII st.)*. Kyiv: Nash chas.
- Lytvynchuk, I., Rybchynskiy, O. 2021. Malovidomyi lytovskiy zamok Karavul na Dnistri poch. XV st. — problemy revalorizatsii, konservatsii ta muzeifikatsii horodyshcha. *Mezhybizh. Naukovyi visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva*, 1—2, s. 145-152.
- Loparev, Kh. M. (red.). 1889. *Khozhenie inoka Zosimy 1419—1422*. Pravoslavnyi Palestinskii sbornik, VIII, 3. Sankt-Peterburg: V. Kirshbaum.
- Lialikov, D. Ch. 1848. Putevye zametki v proезде nekotorykh uezdov Khersonskoi i Katerinoslavskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 2, s. 832-833.
- Maier, R. 2017. Kam'ianets-Podilskiy zamok u seredyni XIV — pershii tretyni XV st.: hipotetychna rekonstruktsiia. In: Zarembo, O. O. (red.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kam'ianets-Podilskiy: Buinytskyi O. A., s. 162-169.
- Malchenko, O. Ye. (uporiad.). 1997. *Ukrainskii stepovyi kordon v seredyni XVI stolittia (spohady barskoho starosty Bernarda Pretvycha)*. Zaporizhzhia; Kyiv: Tandem-U.
- Maiarchak, S. P. 2009. Litopysni Bakota i Ponyzzia u serednovichnomu Podnistrovi. *Arkheolohiia*, 2, s. 23-33.
- Maiarchak, S. 2011. Pro deaki hrachni istorichni rekonstruktsii Kam'ianets-Podilskoho zamku. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovia*. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii na chest 10-richchia stvorennia viddilu starozhytnosti Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu-zapovidnyka, s. 117-119.
- Myska, R., Pohoralskyi, Ya. 2006. Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, s. 249-268.
- Mykhailovskiy, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta u druhiu polovynu XIV — 70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora.
- Mikhailon Litvin. 1994. *O nraakh tatar, litoutsev i moskvitian*. Moskva: Moskovskii universitet.
- Mikulski, Ju. M. (padrycht.). 2014. Novaja hramota kniazia Fiodora Koriatoviča 1392 h. *Belaruskaja daŭnina*, 1, s. 147-150.
- Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g.* Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.
- Nelhovskiy, Yu. P. 1967. Arkhitektura druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. In: Nelhovskiy, Yu. P. (red.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. 2: Mystetstvo XIV — pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv: Zhovten, s. 56-106.
- Novgorodskaiia... 1950. *Novgorodskaiia letopis starshego i mladshhego izvodov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Petrov, M. 2007. Zapysky inozemtsiv XV—XVIII st. — vazhlyve dzherelo z istorii Kam'iansia-Podilskoho. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 7, s. 281-305.
- Pivorovich, V. B. 2013. K voprosu o chekanke monet Mengli I Gireia na territorii kreposti Balykleia na reke Iuzhnyi Bug. In: Khromov, K. K. (red.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. III: Ulus Dzhuchi. Krymskoe khanstvo i sopredelnye gosudarstva v XIII—XVIII vv. Kiev: Logos, s. 76-78.
- Pidstavka, R. 2015. Do pytannia sporudzhennia zamkovoho palatsu Yazlovtsia: ikonografichna retrospektyva. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi 125-i richnytsi zasnuvannia Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho istorichnoho muzeiu-zapovidnyka, s. 188-193.
- Plamenytska, Ye. M. 1969. Pro chas zasnuvannia Kam'ianets-Podilskoho zamku-fortetsi. In: Bidzilia, V. I. (red.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 124-144.
- Plamenytska, O. 2012. *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets (piznoantychnyi — rannomodernyi chas)*. Kam'ianets-Podilskiy, Kyiv: Sysyn O. V.
- Plamenitskaia, O. 2015. Krepost Kamenets in statu nascendi. *Arta. Serie nouă*, XXIV, 1, s. 26-35.
- Polevoi, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoi geografii Moldavii XIII—XV vv.* Kishinev: Shtiintsa.
- Polekhov, S. V. 2014. «Spisok gorodov Svidrigaila». Dativka i publikatsiia. *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki*, 4, s. 111-125.
- Polekhov, S. V. 2015. *Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaiia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka*. Moskva: Indrik.
- Polekhov, S. V. 2021. Iarlyk khana Toktamysa polskomu koroliu Vladislavu II Iagailu 1393 goda. Problema proiskhozhdeniia drevnerusskogo teksta. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 9, 2, s. 314-335. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-2.314-335>
- PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1856. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1910. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 23: Ermolinskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- PSRL 1975. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 32: Khroniki: Litovskaia i Zhomoitskaia, i Bykhovtsa. Letopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pansirnogo. Moskva: Nauka.
- PSRL 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 35: Letopisi belorussko-litovskie. Moskva: Nauka.
- Radzikhovskaia, E. A., Borenko, A. S. 2011. Krepost kniazia Vitovta u Gilbera de Lannua i pridnestrovskie toponimy srednevekovykh kart. *Drevnee Prichernomorie*, 9, s. 422-428.
- Radlov, V. V. 1889. Iarlyki Toktamysa i Temir-Kutluga. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva 1888*, III, s. 1-40.
- Radlov, V. V. 1899. *Opyt slovaria tiurkskikh narechii*. II, 1. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk.
- Rashid-ad-Din. 1960. *Sbornik letopisei*. II. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Rybchynskiy, O., Kviatkovskiy, L. 2020. Osoblyvosti formuvannia istoriko-arkhitekturnoho seredovyscha Chervonohorodu u XIV — pershii polovyny XX stolit. *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 4, s. 492-505.
- Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyv.
- Riabtseva, S. S., Chokanu, M. M. 2009. Nakhodki srednevekovogo vremeni s poseleniia Tarasova v Moldove (po materialam chastnoi kolektsii). *Stratum plus*, 5, s. 164-198.
- Sapozhnykov, I. V. 2005. Krai pid vladoiu Zolotoi Ordy, Lytvy, Krymskoho khanstva ta Turechchyny (druha polovyna XIII — 1789 r.). In: Levchuk, V. V. (red.). *Krai Ovidiia: arkheolohiia ta istoriia Ovidiipolskoho raionu*. Odesa: Astroprint, c. 51-79.
- Sereda, O. 2015. *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* (= XVIII. Yüzynl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatı). Odesa: Astroprint.
- Sitsynskiy, Ye. 1928. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV—XVII st. (Istorychno-arkheolohichni narysy). *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*, XVII, s. 64-160.

- Starenkyi, I. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kam'iansia-Podilskoho v 2015 r. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 29, s. 101-116.
- Starenkyi, I. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia palatsu XIV—XV st. u Bakoti uprodovzh 60-kh rr. XX st. *Ukraina Lithuanica*, V, s. 87-96.
- Ulianovskiy, V. I., Yakovenko, N. M. (uporiad.). Kyivskiy litopys pershoi chverti XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 103-114.
- Useinov, S. M. 2007. *Russko-krymskotatarskii, krymskotatarsko-russkii slovar*. Simferopol: Tezis.
- Utemish-khadzhi. 2017. *Kara tavarikh*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1960. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i epigrafika*, I, s. 94-192.
- Khelimskii, E. A. 1988. Kiraly i olasz. K istorii rannikh slaviano-turko-vengerskikh otnoshenii. In: *Slaviane i ikh sosed. Mesto vzaimnykh vliianii v protsesse obshchestvennogo i kulturnogo razvitiia epokha feodalizma (sbornik tezisov)*. Moskva, s. 53-55.
- Khoptiar, A. 2017. Bashty Kam'ianetskoho zamku kintsia XV — pershoi tretyny XVI st.: problemy datuvannia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*. Zbirnyk materialiv VII Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii, s. 170-174.
- Chokanu, M. 2009. Kolleksiia monet so srednevekovogo poseleniia u s. Tarasova. *Stratum plus*, 6, s. 351-369.
- Shabuldo, F. 2010. «Semenovy liudi»: ikh territorii i rol v politicheskikh otnosheniakh mezhdru Krymom i Litvoi na iskhode XV veka. *Ruthenica*, IX, s. 57-73.
- Shylin, Yu. O., Shylin, O. P. 2008. Znakhidka monet mista Yanhi-Shekh — Shekh al-Dzhedid na Vinnychchyni. *Podilska starovyna*, IV, s. 72-77.
- Shlapak, M. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost. Issledovanie srednevekovogo oboronnoho zodchestva*. Kishinev: ARC.
- Schmidt, A. (sost.). 1863. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaia guberniia*. 1. Sankt-Peterburg: Voennaia tipografiia.
- Yurkevych, V. 1927. Zvynohorodshchyna v XV—XVI v. *Istorychno-heohrafichnyi zbirnyk*, I, s. 13-22.
- Aleppo, P. 1836. *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic*. II. London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.
- Baliulis, A. (red.). 2007. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494—1506): Užrašymų knyga 6*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Baliulis, A., Dubonis, A., Antanavičius, D. (red.). 2012. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Banionis, E. (red.). 1993. *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427—1506): Užrašymų knyga 5*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Barącz, S. 1862. *Pamiętki jazłowieckie*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bullarium... 1898. *Bullarium Franciscanum sive Romanorum Pontificum: Constitutiones, Epistolas, Ac Diplomata Continentes Tribus Ordinibus Minorum, Clarissarum, Et Poenitentium; A Seraphico Patriarcha Sancto Francisco Institutis Concessa Ab Illorum Exordio Ad Nostra Usque Tempora*. In: Benedicti XI, Clementis V, Ioannis XXII monumenta. Romae: Typis Vaticanis.
- Bunge, F. G. von. (Hrsg.). 1867. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. In: 1414—1423 (№ 2337—3184). Riga: N. Kymmell.
- Cernenchi, E. 2016. Izvoare ruse privind plățile Țării Moldovei către Hanatul Crimeei în secolul al XVI-lea. In: Manolache, C. (ed.). *Orizonturi medievale și moderne în istoria romanilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria științei)*. În onoarea profesorului Demir Dragnev. Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală, p. 621-647.
- Chłapowski, K. (oprac.). 2009. *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*. Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, 5. Warszawa: DiG.
- Csáki, É. 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Turcologica, 67. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Długossii Joannis. 1997. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Decimus et liber Undecimus*. 1406—1412. Varsavia: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Długossii... 1877. *Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*. 13: Historia Polonicae libri XII. T. IV: Libri XI, XII. Cracoviae: Czas.
- Długosz, J. 2009. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Księga 12: 1445—1461. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Doerfer, G. 1963. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersische. Unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer geschichtsquellen, von allem der mongolen- und timuridenzeit*. I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: F. Steiner.
- Ehrlich, L. 1914. *Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1350—1501)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Guerquin, B. 1960. *Zamek Jazłowiecki*. Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Guerquin, B. 1984. *Zamki w Polsce*. Warszawa: Arkady.
- Gulevičius, V. 2023. Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades (1421 m.): žinių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kritinė analizė. *Lituanistica*, 69/1 (131), p. 1-32. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.2023.69.1.1>
- Gulevych, V. 2021. The Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Tatar World in the Fifteenth Century. In: Maiorov, A., Hautala, R. (eds.). *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*. London; New York: Routledge, p. 368-388. <https://doi.org/10.4324/9780367809959-24>
- Hirsch, T. von, Töppen, M., Strehlke, E. (Hrsg.). 1866. *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Dritter Band*. III. Leipzig: S. Hirzel.
- Jablonowski, A. (red.). 1902. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, VII (1): Ziemia ruskie. Ruś Czerwona. Źródła Dziejowe, XVIII (1). Warszawa: Drukarnia Estetyczna.
- Jablonowski, A. 1882. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archaeologiczny*, 3, s. 11-30.
- Jureczko, A. 2000. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego. W: Kiryka, F. (red.). *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region*. I. Kraków: Akademia Pedagogiczna, s. 61-66.
- Kolankowski, L. 1913. *Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do roku 1548*. Archiwum naukowe, I (VII/1). Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Kołodziejczyk, D. 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. The Ottoman Empire and its Heritage, 47. Leiden; Boston: Brill.
- Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*, XL, 4: Historia, s. 127-273.
- Kurtyka, J. 2007. Z dziejów królewskiej i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.). *Rocznik Przemyski*, XLIII, 1: Historia wojskowości, s. 3-52.
- Liske, K. (red.). 1875. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. V. Lwów: Drukarnia narodowa W. Manieckiego.
- Liske, K. (red.). 1878. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. VII. Lwów: Drukarnia narodowa W. Manieckiego.
- Liske, K. (red.). 1887. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. XII. Lwów: I. związkowa drukarnia.
- Loenertz, R. 1937. *La Société des Frères Pègrinants. Etude sur l'Orient dominicain I*. Roma: Institutum Historicum FF. Praedicatorum.
- Naruszewicz, A. [1547] *Naruszewicz teka. 113 dokumentów z 1547 r.* T. 65, nr 33 (online). Muzeum Narodowe w

V. Gulevych

«FORTIFICATION LINE» OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, OR REFLECTIONS ON THE ARTICLE BY S. BILYAYEVA

The history of the Ukrainian steppe frontier in the 14th–15th centuries has been studied very poorly. The current state of research is influenced primarily by the extremely limited number of surviving sources. In this paper the analysis of written and archaeological sources is undertaken in order to identify the 'fortification line' protecting Ukraine's steppe borderland. The objects of study are the castles of Southern Ukraine that existed during the reign of Grand Duke Vytautas: Cherkasy, Zvenyhorod, Sokilets, Karaul, Bratslav, Kamianets, Terebovia, Smotrych, Yazlovets, Chervonohrod, Bakota, Balikliy, and Tyahynia.

It has been ascertained that the Akkerman Castle in Bilhorod-Dnistrovskyi could not be a sample of Lithuanian fortification in Southern Ukraine since its architectural features have no parallels among the castles of the Greater Podillia. As for the 'castle and grain port in Kachubyiev', these did not exist at all during Vytautas's lifetime. The result of the study indicates that, out of the thirteen examined castles, nine were constructed by the Koriatovych princes in the 60^s–90^s of the 14th century, while only two were built during Vytautas's reign. Among the thirteen castles the four ones, principal for defence against the Tatars, were located in Cherkasy, Zvenyhorod, Sokilets, and Bratslav. All of them were situated deep in the steppe, far from the seacoast.

The sources do not provide the evidence to assert that Vytautas intended to consolidate in any way the network of castles built by the Koriatovych. Such a policy regarding the defence of the steppe border calls into question the stable historiographical assertion that the Lithuanian ruler sought to secure a foothold on the Black Sea coast. The extremely sparse network of castles demonstrates not a continuous «fortification line» on the southern border of the Grand Duchy of Lithuania, but rather of isolated defensive centers spread across the vast territory from the Dnipro to the modern Ternopil' region.

Keywords: Koriatovych, Vytautas, Jagiello, Tatars, «fortification line», castles.

Одержано 12.02.2025

ГУЛЕВИЧ Владислав, магістр історії, Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України, Київ, Україна.

Vladyslav GULEVYCH, MA, Office for Relations with the Local Government and the Local Authorities to the Staff of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-4040-817X, e-mail: gulevych_v@ukr.net.

Krakowie. Tryb dostępu: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/18765/edition/18499/content?ref=desc> (Data dostępu 29 stycznia 2025).

Neuman, M. 1971. *Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka Wielkiego Księcia Litewskiego, Króla Polskiego* (czerwiec 1492 — sierpień 1506). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku, s. 118–156.

Polechow, S. 2019. *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda* 4/5 sierpnia 1392 — 27 października 1430. *Rocznik Lituanistyczny*, 5, s. 9–120. <https://doi.org/10.12775/RL.2019.5.01>

Prochaska, A. 1882. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376–1430*. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, VI. Cracoviae: V. L. Anczyc et Comp.

Raczyński, E. 1845. *Kodex dyplomatyczny Litwy, wydany z rękopismów w Archiwum tajnem w Królewcu zachowanych*. I. Wrocław: Z. Schletter.

Radziwiński, Z. L. (red.). 1887. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. I: 1366–1506. Lwów: Instytut Staupigiański.

Ripoll, Th., Bremond, A. (eds.). 1730. *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*. II: Ab Anno 1281 ad 1430. Romae: Hieronymi Mainardi.

Rutkowska, G. 2014. *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*. Warszawa: Neriton.

Sarnicki, S. 1585. *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova*. [Kraków: A. Rodecki].

Schütz, E. 1975. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, 2, p. 133–186.

Semkowicz, W. 1920. Ród Awdańców w wiekach średnich. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, 46, s. 163–314.

Spuler, B. 1941. Mittelalterliche grenzen in Osteuropa. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6 (2/4), s. 152–170.

Strykowski, M. 1978. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemajdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1974. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VI: Dokumenty króla Władysława Jagielly z lat 1386–1417. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (wyd.). 1975. *Zbiór dokumentów małopolskich*. VIII: Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286–1442. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Polska Akademia Nauk.

Togan, Z. V. 1982. *Oğuz Destani. Reşideddin Oguznâmesi, tercüme tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turgieniew, A. 1848. *Supplementum ad Historica Russiae monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta, et a Collegio archaeographico edita*. Petropoli: E. Pratz.

Węcowski, P. 2000. *Itineraria Jagiellonów*. *Studia Źródłoznawcze*, 37, s. 153–163.

Wierzbowski, Th. (cont.). 1905. *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447–1492). Varsoviae: C. Kowalewski.

Zubrzycki, D. 1844. *Kronika miasta Lwowa*. Lwów: Drukiem stawropigiańskim.